

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ – ΜΙΑ ΠΟΛΛΑΠΛΑ ΕΠΙΜΑΧΗ ΣΧΕΣΗ*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στα άρθρα του παρόντος ειδικού τεύχους¹ παρουσιάζονται τα κύρια ευρήματα και τα θεωρητικά συμπεράσματα μιας εμπειρικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 2013 με αντικείμενο τη σχέση μεταξύ κοινωνικής διαστρωμάτωσης και πολιτιστικής κατανάλωσης στα πεδία της μουσικής, του κινηματογράφου, του θεάτρου και του χορού. Η εισαγωγή παρουσιάζει το πλαίσιο του προβληματισμού, τις έννοιες, τις θεωρητικές υποθέσεις και τις μεθοδολογικές επιλογές που κατεύθυναν την έρευνα. Στο πρώτο μέρος της εισαγωγής εξετάζονται οι διαφορετικές προσεγγίσεις της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, με ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία της βεμπεριανής διάκρισης ανάμεσα σε οικονομική τάξη και κοινωνικό status. Το δεύτερο μέρος εξετάζει τις βασικές κοινωνιολογικές θεωρίες για τα πρότυπα πολιτιστικής κατανάλωσης μετά την εμφάνιση της Διάκρισης του Bourdieu. Το τρίτο μέρος, με το οποίο ολοκληρώνεται η εισαγωγή, παρουσιάζει τα κυριότερα μεθοδολογικά ζητήματα που αντιμετωπίζουν οι σχετικές έρευνες, ιδιαίτερα τις επιλογές για το εύρος των εξεταζόμενων δραστηριοτήτων και τη σημασία που θα δοθεί στις πρακτικές, τις προτιμήσεις και τους τρόπους πρόσληψης των πολιτιστικών αγαθών κατά την ανάλυση της πολιτιστικής κατανάλωσης.

Λέξεις-κλειδιά: διαστρωμάτωση, πολιτιστική κατανάλωση, κοινωνικές τάξεις, κουλτούρα

* Ο τόμος αυτός αφιερώνεται στη μνήμη της αγαπημένης μας συναδέλφου Φραϊής Καμούτση.

1. Οι επιμελητές του ανά χείρας ειδικού τεύχους ευχαριστούν τους ανώνυμους κριτές των κειμένων για τα σχόλια και τις υποδείξεις τους.

Τα άρθρα σε αυτό το ειδικό αφιέρωμα βασίζονται σε μια εμπειρική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 2013.² Αντικείμενο της έρευνας ήταν η σχέση μεταξύ κοινωνικής διαστρωμάτωσης και κατανάλωσης – τόσο υλικής όσο και πολιτιστικής. Τα άρθρα του αφιέρωματος, ωστόσο, επικεντρώνονται στην πολιτιστική κατανάλωση και, πιο ειδικά, στην κατανάλωση εκτός σπιτιού: στις εξόδους για κινηματογράφο, για ακρόαση μουσικής και για παραστάσεις θεάτρου και χορού. Η χρήση του όρου «κατανάλωση» για πολιτιστικές δραστηριότητες προδιαθέτει, ίσως, τον αναγνώστη για μιαν οικονομική προσέγγιση με έμφαση σε ποσοτικά μεγέθη όπως τη συχνότητα της πρακτικής και τη σχετική δαπάνη. Εν προκειμένω, συμβαίνει μάλλον το αντίθετο: η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε ήταν μεν ποσοτική (δηλαδή στατιστική) αλλά τα στοιχεία που καταγράφηκαν είναι ποιοτικά –παραπέμπουν σε διακρίσεις ειδών (genres) και σε διακρίσεις εξειδικευμένων χώρων της πόλης– και προσφέρονται για κοινωνιολογική ανάλυση. Οι διακρίσεις και οι ομαδοποιήσεις τόσο των πολιτιστικών αγαθών όσο και του «κοινού» έχουν να κάνουν με διαφοροποιήσεις στη *μορφολογία* της πολιτιστικής δραστηριότητας, όπως αποτυπώνεται στις επιλογές ειδών και χώρων από τα άτομα· επιλογές που συνιστούν το «ρεπερτόριο» των καταναλωτικών τους πρακτικών. Σε μεγάλο βαθμό οι διαφοροποιήσεις αυτές συνδέονται με διαφορές στους *τρόπους ζωής* (από το καθιερωμένο αγγλικό *life style*).

Η άποψη ότι η πολιτιστική κατανάλωση διαφοροποιείται σημαντικά, ανάλογα με το κοινωνικό στρώμα στο οποίο ανήκουν τα άτομα, φαίνεται, σε πρώτη ματιά, να ανήκει στις κοινωνιολογικές θέσεις που θεωρούνται ευρέως απλές κοινοτοπίες. Η πολιτιστική κατανάλωση, με εξαίρεση τις βασικότερες εκφάνσεις της, απαιτεί, για να το θέσουμε απλά, χρήματα, ελεύθερο χρόνο και εκπαίδευση. Αυτά τα αγαθά κατανέμονται, βέβαια, με τρόπο άνισο, ανάλογα με τη θέση στην οικονομική και κοινωνική ιεραρχία και, συνεπώς, αντίστοιχης ανισότητας θα είναι και η ποσότητα και ποιότητα της πολιτιστικής κατανάλωσης. Ωστόσο, πέραν των ορίων της απλής αυτής σχέσης,

2. «Κοινωνικοοικονομική τάξη, κοινωνική θέση και κατανάλωση: διαστρωμάτωση, κινητικότητα και αστική κατανάλωση στην Αθήνα», ερευνητικό έργο με φορέα εκπόνησης το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών στο πλαίσιο της Δράσης «Αριστεία» 2011 της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας με χρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το ελληνικό κράτος (έργο SECSTACON αρ. 1391 με κύριο ερευνητή τον Δ. Εμμανουήλ). Η έρευνα κάλυψε ένα τυχαίο και αντιπροσωπευτικό δείγμα 2.518 ατόμων ηλικίας 18-65 ετών και των νοικοκυριών τους στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας (το μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Αττικής και τη Σαλαμίνα).

τα πράγματα εμφανίζονται πολύ πιο σύνθετα: ανάλογα με το χρόνο και τον τόπο αλλάζουν, συχνά ριζικά, τόσο η σημασία και το περιεχόμενο της πολιτιστικής κατανάλωσης, όσο και η δομή και ο χαρακτήρας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Εξίσου σημαντικό για την προσπάθεια κατανόησης του ζητήματος είναι ότι αλλάζουν, επίσης ριζικά, οι αντιλήψεις και οι θεωρητικές έννοιες για τις δύο πλευρές αυτής της σχέσης. Εγείρεται, επομένως, σειρά σημαντικών ζητημάτων που σχετίζονται με την προσήκουσα προσέγγιση του πολιτισμού και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, ο δε τρόπος αντιμετώπισής τους έχει πολλαπλές συνέπειες τόσο στα ερευνητικά αποτελέσματα όσο και στα πολιτικά, με την ευρεία έννοια, συμπεράσματα που αποκομίζουμε. Στην ουσία, πρόκειται για μια σχέση που τόσο στους όρους της όσο και στη δομή της αποδεικνύεται ιδιαίτερα επίμαχη. Σε ό,τι ακολουθεί θα επιχειρήσουμε, υιοθετώντας ένα απλό τριμερές σχήμα, να καταδείξουμε αυτόν τον επίμαχο χαρακτήρα, αναλύοντας κατά σειρά τα ζητήματα που ανακύπτουν σχετικά με τη διαστρωμάτωση, τα εναλλακτικά ερμηνευτικά μοντέλα της σχέσης κοινωνικής διαστρωμάτωσης-πολιτισμού και, τέλος, τους ορισμούς και τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις της πολιτιστικής κατανάλωσης. Αυτή η σύντομη ανάπτυξη θα δώσει επίσης την ευκαιρία για μια εισαγωγή του αναγνώστη στην ευρύτερη προβληματική των άρθρων που ακολουθούν, παρέχοντας τα εργαλεία για να κατανοήσει τα όρια και τους περιορισμούς των συγκεκριμένων αναλύσεων.

1. ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ, «ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ» ΚΑΙ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

Η συζήτηση για τη σχέση μεταξύ πολιτιστικής κατανάλωσης και κοινωνικής διαστρωμάτωσης έχει αρκετά μακρά ιστορία. Τα άρθρα αυτού του αφιερώματος πίνουν το νήμα από τις δεκαετίες του 1980 και του 1990. Σε αυτή την χρονική περίοδο διατυπώνεται και κατισχύει το σχήμα της *Διάκρισης* του Bourdieu (1979), εμφανίζεται στη συνέχεια η θεωρία του Peterson (1992a, 1992b) για την καινοφανή «παμφαγική» κουλτούρα των ανώτερων στρωμάτων (σε αντίθεση με το μοντέλο του Bourdieu) και ακολουθεί, αφενός, σειρά άρθρων πολεμικής από μπουρντιεϊκούς μελετητές και, αφετέρου, μια πληθώρα άρθρων εμπειρικής αξιολόγησης της υπόθεσης της παμφαγίας.³ Στο διάστημα αυτό διαμορφώνεται και η τρίτη άποψη της μετανεωτερικής απόρρι-

3. Βλ. την επισκόπηση στο Peterson, 2005.

ψης οποιασδήποτε καθοριστικής σχέσης μεταξύ κοινωνικών τάξεων και κουλτούρας και η ανάδειξη του ατομικού αυτοπροσδιορισμού και της πολλαπλότητας των πολιτιστικών ταυτοτήτων.

Ωστόσο, η ιδέα μιας στενής σχέσης μεταξύ κοινωνικών τάξεων και κουλτούρας έχει τη γενεαλογία της, η οποία ανάγεται στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα με την κοινωνική και θεσμική καθιέρωση της διάκρισης μεταξύ «ανώτερων» και «κατώτερων» μορφών πολιτισμού⁴ με αντίστοιχες θέσεις των καταναλωτών τους στην κοινωνική ιεραρχία (Levine, 1988). Η ανάπτυξη, κατά τον μεσοπόλεμο στις ΗΠΑ αλλά σταδιακά και στην Ευρώπη, νέων εμπορικών και επιχειρηματικών φορέων διάδοσης βιβλίων, περιοδικών και επιμορφωτικών δράσεων που στόχευαν την αγορά των ανερχόμενων μικροαστικών στρωμάτων των πόλεων τα οποία διψούσαν για πολιτιστική αναβάθμιση και «καθωσπρεπισμό», ανέδειξε μια νέα κατηγορία –τους πολιτιστικά «μεσαίους» (middlebrow, midcult)– και κατέστησε το σχήμα διαστρωμάτωσης της κουλτούρας, σε αντιστοιχία με αυτό της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, τριμερές (Rubin, 1992). Η ανάπτυξη της «μεσαίας» κουλτούρας προκάλεσε κριτική αντίδραση τόσο από κορυφαίους εκπροσώπους της λογοτεχνικής ελίτ (βλ. ιδιαίτερα Woolf, 1942) όσο και από την πολιτιστική αριστερά της εποχής (Macdonald, 1960), σε μεγάλο βαθμό λόγω της επιρροής της σχολής της Φρανκφούρτης (κυρίως των απόψεων του T. W. Adorno) αλλά και της αγγλικής σχολής λογοτεχνικής κριτικής με εκπρόσωπο τον F. R. Leavis. Το τριμερές σχήμα *highbrow*, *middlebrow*, *lowbrow* καθιερώθηκε στην αμερικανική κοινωνιολογία μεταπολεμικά λόγω της επιρροής τόσο αυτών των πολιτικών και πολιτιστικών διενέξεων όσο και λόγω της επιρροής των κλασικών εθνογραφικών μελετών του W. Lloyd Warner για τη διαστρωμάτωση σε μια τυπική αμερικανική μικρή πόλη («Yankee City»). Η σημαντική θεωρητική μελέτη του Herbert Gans (1974) κωδικοποίησε και εκλέπτυνε αυτό το σχήμα με περαιτέρω διακρίσεις υποκατηγοριών. Στη Βρετανία, αντίθετα, η προσοχή επικεντρώθηκε στο χώρο της εργατικής τάξης και σε θέματα όπως η αντίθεση της παραδοσιακής εργατικής κουλτούρας με την «επίσημη» κουλτούρα των μορφωμένων (Willis, 1978) ή, παλαιότερα, η υπονόμευσή της από τη νέα μαζική κουλτούρα (Hoggart, 1957).⁵ Η περίοδος

4. Με τους ρατσιστικούς όρους *highbrow* και *lowbrow*, δάνειους από τη δημοφιλή ακόμη τότε άποψη της ψευδοεπιστήμης της φρενολογίας, σύμφωνα με την οποία η νοημοσύνη συνδέεται με το πλάτος του μετώπου.

5. Παρά το γεγονός ότι η «Διάκριση» του Bourdieu (1979) δεν περιέχει αναφορές σε

από τον Μεσοπόλεμο μέχρι τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες κυριαρχήθηκε από τις θεωρητικές και ιδεολογικές διαμάχες με επίκεντρο, αφενός, τη μαζική λαϊκή κουλτούρα και, αφετέρου, την απειλή που αντιπροσώπευε η ανερχόμενη μεσαία, «δήθεν ποιοτική» κουλτούρα για την «αυθεντική» υψηλή κουλτούρα των δημιουργών.⁶

Στη μεταπολεμική Γαλλία η επαφή των μικροαστικών στρωμάτων με την υψηλή κουλτούρα διευρύνθηκε και μέσα από την πολιτική πολιτιστικού εκδημοκρατισμού που εφάρμοσε το κράτος. Παράλληλα, η δομή της κουλτούρας μετασχηματίστηκε από τη διάδοση ειδών εμπορικής κουλτούρας όπως ο κινηματογράφος και τα φτηνά λαϊκά έντυπα. Η εμπορική αυτή κουλτούρα απευθύνθηκε στα κατώτερα λαϊκά στρώματα και μετασχημάτισε τον τρόπο ζωής τους, αντικαθιστώντας την παραδοσιακή εργατική κουλτούρα. Ταυτόχρονα, όμως, απευθύνθηκε και σε μεσαία και χαμηλά-μεσαία στρώματα, διαμορφώνοντας έτσι ένα ευρύτερο «λαϊκό» πρότυπο με την έννοια, κυρίως, του μαζικού και δημοφιλούς. Οι όροι που χρησιμοποιήθηκαν για τον χαρακτηρισμό τους ήταν το αγγλικό *popular* αλλά και το γαλλικό *populaire*,⁷ οι οποίοι, ωστόσο, διατήρησαν παράλληλα και την ιστορική σημασία τους ως έννοιες που παραπέμπουν στα παραδοσιακά εργατικά στρώματα.

Με το τέλος της δεκαετίας του 1960 αυτές οι ιδέες και οι συσσωρευμένες παρατηρήσεις και μελέτες για την πολιτιστική ζωή είχαν αποκρυσταλλωθεί στην αμερικανική και, σε σημαντικό βαθμό, στην ευρωπαϊκή κοινωνιολογική σκέψη, σε ένα ώριμο πλέον τριμερές σχήμα ανώτερης-μεσαίας-λαϊκής/κατώτερης κουλτούρας που αντιστοιχούσε σε μια τριμερή ιεραρχία κοινωνικών τάξεων. Ο Herbert Gans (1974, κεφ. 2) υπήρξε ο πρώτος που πρότεινε ως γενικό μοντέλο την αντιστοιχία μεταξύ της ιεραρχίας διαφορετικών «πολιτισμών γούστου» και της κοινωνικοοικονομικής ιεραρχίας. Συνοψίζοντας το μοντέλο του σε μορφή πίνακα έχουμε την ακόλουθη δομή:

αυτή την ιδιαίτερα ζωντανή παράδοση, αποτελεί ουσιαστικά μια νέα εξειδικευμένη κωδικοποίηση του κλασικού τριμερούς σχήματος και των αντιθέσεων που η προηγούμενη φιλολογία ανέδειξε. Ωστόσο, ο Bourdieu εισήγαγε ένα ολοκληρωμένο μεθοδολογικά και ερμηνευτικά μοντέλο για τα δεδομένα της εποχής, με το οποίο εξακολουθούν ως σήμερα να αναμετρώνται ερευνητές στο πεδίο αυτό.

6. Βλ. την πολύ χρήσιμη εισαγωγή στο Rubin (1992) και το πρώτο κεφάλαιο στο Gans (1974).

7. Στη Γερμανία, αντίθετα, επικράτησε εξασχής η διάκριση *Kultur* – *Massenkultur* με τον δεύτερο όρο να αναφέρεται στην κουλτούρα των φτωχών και αμόρφωτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αντιστοίχιση κουλτούρας και κοινωνικής τάξης στον Gans (1974)

	ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΓΟΥΣΤΟΥ		«ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ» (Αστικές περιοχές)
1	Υψηλή	A	Ανώτερη μεσαία (καλλιτέχνες, δημιουργοί, κριτικοί, πανεπιστημιακοί, επαγγελματίες υψηλής μόρφωσης)
2	Ανώτερη μεσαία		Ανώτερη μεσαία (ανώτερα επαγγέλματα γενικά, διευθυντές, μάνατζερ)
3	Κατώτερη μεσαία	B	Κατώτερη μεσαία (τεχνικά επαγγέλματα, υπάλληλοι γραφείου, δάσκαλοι)
4	Κατώτερη	C	Ειδικευμένοι και ημι-ειδικευμένοι τεχνίτες και εργάτες στον δευτερογενή τομέα και τις υπηρεσίες
5	Ημι-παραδοσιακή (folk)/κατώτερη		Ανειδίκευτοι εργάτες στον δευτερογενή τομέα και τις υπηρεσίες

Ο Gans προτείνει, όπως είναι φανερό στον Πίνακα 1, μιαν αρκετά περιορισμένη εκδοχή της «υψηλής» κουλτούρας που κυριαρχείται τόσο στο πολιτιστικό επίπεδο όσο και στην κοινωνική σύνθεση του κοινού από τους *δημιουργούς* (creators) και τους χρήστες/καταναλωτές υψηλής μόρφωσης, που αξιολογούν τα πολιτιστικά έργα από τη σκοπιά και την προβληματική των δημιουργών. Αυτό του επιτρέπει να χαρακτηρίσει και να κατατάξει την κουλτούρα των υπόλοιπων μελών της ανώτερης μεσαίας τάξης, κυρίως, στην υποδεέστερη κατηγορία της σύγχρονης ανώτερης-μεσαίας (upper-middle) κουλτούρας ή *midcult*. Σε γενικές γραμμές, στην ιεράρχηση του Gans η διαφοροποίηση προκύπτει κυρίως από την αύξηση του ρόλου της μόρφωσης και την αύξηση της σημασίας που δίνεται στη σκοπιά των δημιουργών και στην αξιολόγηση και ανάλυση από κριτικούς.

Πέντε χρόνια αργότερα (1979) εκδόθηκε η πολύ μεγαλύτερης απήχησης *Διάκριση* του Bourdieu (το 1984 στα αγγλικά, το 2003 στα ελληνικά), η οποία, παράλληλα με την εισαγωγή ενός φιλόδοξου ολοκληρωμένου πλαισίου κοινωνικής θεωρίας, κωδικοποιεί τη σχέση τύπων κουλτούρας και κοινωνικών τάξεων με τρόπο πολύ κοντινό στο προηγούμενο σχήμα.⁸ Και εδώ έχουμε ένα τριμερές σχήμα

8. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, ο Bourdieu δεν κάνει καμιά αναφορά στην πλούσια παράδοση θεωριών και συζητήσεων που είχε προηγηθεί και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού. Αυτό δυσκολεύει αρκετά και τη σύγκριση μεταξύ ενός αμερικανικού σχήματος όπως αυτό του Gans, που τυποποιεί μια διαφορετική παράδοση και κοινωνική δομή, και

κοινωνικών τάξεων που αντιστοιχεί, με τη μεσολάβηση περαιτέρω κατατμήσεων σε υποομάδες, σε ένα τριμερές σχήμα ιεραρχίας του «γούστου». Οι τρεις μεγάλες τάξεις στον Bourdieu είναι, με τα κύρια ενδεικτικά επαγγέλματα που τις απαρτίζουν, οι ακόλουθες (Weininger, 2005):

- **Αστική ή «κυρίαρχη» τάξη:** υψηλά στελέχη των επιχειρήσεων, ανώτερα επαγγέλματα, καθηγητές λυκείου και ανώτερης/ανώτατης εκπαίδευσης και καλλιτέχνες-δημιουργοί. Αντιστοιχεί στην Α του Gans.
- **Μικροαστική τάξη:** μικροί επιχειρηματίες, τεχνικά επαγγέλματα, μεσαία και χαμηλή υπαλληλία, γραμματείς κλπ., δάσκαλοι. Αντιστοιχεί στη Β του Gans.
- **Εργατική τάξη/«Λαϊκές» τάξεις:** χειρώναντες εργάτες, εργάτες γης. Αντιστοιχεί στη C.

Αντίστοιχα, η *ιεραρχία του γούστου* συγκροτείται, κατά τον Bourdieu, από τρεις κουλτούρες γούστου: το «νόμιμο» (légitime) ή *κυρίαρχο γούστο*, το «μεσαίο» ή *μικροαστικό γούστο* (αντίστοιχο του middlebrow) και το «λαϊκό» γούστο. Οι τρεις κουλτούρες γούστου αντιστοιχούν, σε γενικές γραμμές, στις τρεις μεγάλες κοινωνικές τάξεις. Ωστόσο, υπάρχουν σημαντικές εσωτερικές διαφοροποιήσεις καθώς τόσο η θέση των επαγγελματιών κατηγοριών στην ιεραρχία όσο και η σχέση τους με την κουλτούρα εξαρτάται από τη σύνθεση των «κεφαλαίων» τα οποία κατέχουν και, ειδικότερα, από τη σχέση *οικονομικού* κεφαλαίου (οικονομικών πόρων) και *πολιτισμικού* κεφαλαίου (κυρίως εκπαιδευτικό επίπεδο και καλλιέργεια από την οικογένεια). Όπως και στην περίπτωση της υψηλής κουλτούρας γούστου στο σχήμα του Gans, το *τμήμα* («κλάσμα», fraction) της αστικής τάξης με ιδιαίτερα μεγάλο πολιτισμικό κεφάλαιο αλλά περιορισμένο οικονομικό, όπως οι καθηγητές και οι καλλιτέχνες-δημιουργοί, αποτελεί τη βασική ομάδα παραγωγών και καταναλωτών υψηλής «νόμιμης» κουλτούρας. Κάτι παρόμοιο ισχύει και για τους δασκάλους στη μικροαστική τάξη στην περίπτωση της μικροαστικής κουλτούρας. Συνεπώς και εδώ έχουμε μια οριζόντια (εντός τάξεων) και μια κάθετη ιεραρχική διαφοροποίηση στη βάση της μόρφωσης.

του σχήματος του Bourdieu. Μολοντούτο οι μεταξύ τους ομοιότητες και κοινές επιρροές από τη σχετική φιλολογία του μεσοπολέμου και των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών είναι, πιστεύουμε, φανερές.

Τα άρθρα για την έρευνα του 2013 στην Αθήνα που παρουσιάζονται εδώ αξιολογούν τα εμπειρικά ευρήματα ως προς τον βαθμό που συνάδουν με αυτά τα δύο παραπλήσια θεωρητικά σχήματα. Με άλλα λόγια, ελέγχουν την εγκυρότητα της υπόθεσης του καθοριστικού ρόλου των κοινωνικών τάξεων και της απευθείας αντιστοίχισής τους με τα πρότυπα πολιτιστικής κατανάλωσης – αυτό που ο Bourdieu ονόμαζε «ομολογική» σχέση μεταξύ τάξεων και κουλτούρας. Το πώς διαμορφώνεται αυτή η καθοριστική, κατά τον Bourdieu, σχέση και ποιες ενστάσεις εγείρονται θα συζητηθεί στο αμέσως επόμενο μέρος αυτής της εισαγωγής. Εδώ θα επιμείνουμε σε ένα σημείο που προέχει και το οποίο είναι εξίσου καθοριστικό για τις θεωρητικές υποθέσεις της έρευνας: πώς ορίζονται οι «κοινωνικές τάξεις» στα σχήματα του Gans και του Bourdieu, βάσει των οποίων υποστηρίζεται το κλασικό τριμερές σχήμα για τις κουλτούρες γούστου καθώς και η θεωρία της αντιστοίχισης;⁹

Οι περισσότερες από τις πολλές εμπειρικές έρευνες για τη σχέση μεταξύ κοινωνικής διαστρωμάτωσης και πολιτιστικής κατανάλωσης που έχουν εμφανιστεί τις τελευταίες δύο δεκαετίες δεν ασχολούνται ιδιαίτερα με αυτό το ερώτημα. Τα «μοντέλα» διαστρωμάτωσης που χρησιμοποιούνται συνίστανται συνήθως σε απλές, ευλογοφανείς κατατάξεις των καθιερωμένων μεγάλων στατιστικών κατηγοριών επαγγελμάτων που ακολουθούν τα διεθνή πρότυπα ISCO: η εργατική τάξη βρίσκεται στις κατώτερες θέσεις και οι επιχειρηματίες, τα ανώτερα στελέχη και οι επαγγελματίες στις υψηλότερες. Οι υπόλοιπες κατηγορίες καλύπτουν τις ενδιάμεσες θέσεις χωρίς ιδιαίτερα ακριβή και τεκμηριωμένη ιεράρχηση. Για τους δύο θεωρητικούς που μας απασχόλησαν προηγουμένως, αυτό δεν ισχύει: έχουμε να

9. Για να είμαστε δίκαιοι, ο Gans έχει επίγνωση ότι το σχήμα που προτείνει μπορεί να εκληφθεί ως υπερβολικά ντετερμινιστικό και τονίζει ότι τόσο οι κατηγορίες κουλτούρας όσο και οι κοινωνικές τάξεις είναι *αναλυτικές* κατηγορίες και δεν έχουν ακριβή στατιστικά όρια ούτε αποφεύγουν τις επικαλύψεις. Τονίζει επίσης ότι υπάρχουν σε σημαντική έκταση φαινόμενα «straddling» (δρασκελισμού–θέσεων «καβάλα σε φράχτη»), δηλαδή περιπτώσεις όπου άτομα συγκεκριμένης κοινωνικής θέσης συμμετέχουν σε κουλτούρες που αντιστοιχούν σε ανώτερο ή κατώτερο στρώμα (όπ. π. σελ. 109). Φυσικά, και ο Bourdieu έχει επίγνωση αυτών των απαραίτητων επιφυλάξεων. Ωστόσο, υποβαθμίζει τη σημασία τους ερμηνεύοντας, για παράδειγμα, την κατανάλωση κατώτερων ειδών από άτομα της αστικής τάξης ως πρακτική «συγκατάβασης». Αυτό συμβαίνει επειδή ο Bourdieu δίνει μονομερή έμφαση στην ομοιογένεια της ταξικής κουλτούρας, κάτι που εκφράζεται στη χρήση του απαιτητικού όρου «homologie», πράγμα που, κατά την άποψή μας, τον αφήνει εκτεθειμένο σε ευκολότερη κριτική.

κάνουμε με σαφείς θεωρητικές επιλογές και ορισμούς. Αυτό επιτρέπει να δούμε καθαρά και τις διαφορές μεταξύ τους, όπως και τα ζητήματα που αυτές θέτουν: ο Gans ακολουθεί τη βεμπεριανή διάκριση ανάμεσα σε κοινωνικοοικονομική τάξη και κοινωνική θέση (status) και τονίζει τη σημασία της δεύτερης για την ερμηνεία του γούστου. Αντίθετα, ο Bourdieu απορρίπτει τον αναλυτικό διαχωρισμό των δύο διαστάσεων της διαστρωμάτωσης και τις ενσωματώνει μέσω της θεωρίας των διαφορετικών «κεφαλαίων» (οικονομικό, πολιτισμικό, κοινωνικό) σε ένα ενιαίο ιεραρχικό σχήμα κοινωνικών τάξεων. Ωστόσο, από μian άλλη σκοπιά αυτή η ιεραρχική κατάταξη φαίνεται πολύ κοντινή στα αμερικανικά μοντέλα ιεράρχησης των επαγγελματιών κατηγοριών κατά το κοινωνικοοικονομικό status, που επικράτησαν τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, και ιδιαίτερα εκείνο των Blau and Dunkan (1967).

Τα άρθρα αυτού του τεύχους ακολουθούν τη νεοβεμπεριανή αναλυτική προσέγγιση που συγκλίνει με εκείνη του Gans και ξεχωρίζει ρητά τις δύο διαστάσεις της διαστρωμάτωσης: εκείνη της οικονομικής τάξης βάσει των σχέσεων στη σφαίρα της παραγωγής και στην αγορά εργασίας και τη συνεχή ιεραρχική κατάταξη των επαγγελματιών κατά το status – δηλαδή κατά το κοινωνικό κύρος και την κοινωνική αναγνώριση. Αυτή η θεμελιώδης θεωρητική και μεθοδολογική επιλογή είχε ως πρόσθετο στόχο τη δυνατότητα σύγκρισης με ένα σημαντικό διεθνές ερευνητικό πρόγραμμα υπό τη διεύθυνση των T. W. Chan και J. F. Goldthorpe (Chan, 2010) με αντικείμενο, ακριβώς, τη σχέση διαστρωμάτωσης και πολιτιστικής κατανάλωσης. Συνεπώς, ένα σημαντικό ερώτημα για την έρευνα ήταν ποιος είναι ο ρόλος κάθε μιας από τις δύο αυτές διαστάσεις διαστρωμάτωσης. Τα αποτελέσματα επαλήθευσαν τη θεωρητική υπόθεση που μοιράζονται, παρά τις διαφορές τους, οι Chan και Goldthorpe και ο Gans: η οικονομική τάξη με τη νεοβεμπεριανή έννοια (Breen, 2005), στην περίπτωση αυτή οριζόμενη αυστηρά σύμφωνα με το σχήμα ESeC («European Socio-economic Classification», βλ. Rose and Harrison, 2007, 2010), είχε ουσιαστικά ασήμαντο ρόλο ενώ, αντιθέτως, σημαντική επιρροή εμφανίστηκε να ασκεί η κατά status ιεραρχία των επαγγελματιών, καθώς και οι ατομικές μεταβλητές του οικογενειακού εισοδήματος και του εκπαιδευτικού επιπέδου.¹⁰

10. Πολύ συχνά οι μεγάλες κατηγορίες επαγγελματιών που ομαδοποιούνται σε μian ιεραρχία κατά το status ή, με την πιο σύνθετη αλλά αρκετά συγγενική ιεράρχηση, στο

Ο Herbert Gans απορρίπτει την υπόθεση ότι τα κοινωνικά στρώματα που δομούν την κουλτούρα γούστου αποτελούν οικονομικές τάξεις με την μαρξιστικής καταβολής έννοια των ομάδων με συγκεκριμένα οικονομικά ενδιαφέροντα που αντιτίθενται σε αυτά άλλων τάξεων. Υποστηρίζει ότι δεν είναι τόσο οι πολιτισμικές ανισότητες (με εξαίρεση τις διαφορές στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες που αφορούν την επαγγελματική κινητικότητα) που θίγουν τα άτομα και προκαλούν ταξικές αντιθέσεις, όσο οι οικονομικές ανισότητες. Αντίθετα, δέχεται ότι η ιεραρχία γούστου προσομοιάζει στην ιεραρχία status, με την έννοια ότι και οι δύο είναι ιεραρχίες κύρους (prestige). Για το λόγο αυτόν, οι πολιτιστικές επιλογές συχνά αντανακλούν βλέψεις σχετικά με το status (Gans, 1974, σελ. 114-15). Στην περίπτωση των μορφολογικών και ποιοτικών όψεων της πολιτιστικής κατανάλωσης, τα ευρήματα της έρευνας στην Αθήνα, όπως και τα αντίστοιχα του διεθνούς ερευνητικού προγράμματος που συντόνισαν οι Chan και Goldthorpe, δείχνουν τον περιορισμένο ρόλο της οικονομικής τάξης ως καθοριστικού δομικού πλαισίου. Αντίθετα, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία δύο άλλες διαστάσεις της κοινωνικής διαστρωμάτωσης: πρώτον, το τρέχον εισόδημα του *νοικοκυριού* όπου ανήκει ένα άτομο και, δεύτερον, η θέση των ατόμων στην ιεραρχία του κοινωνικού status όπως αυτή προσδιορίζεται από την επαγγελματική τους κατηγορία.¹¹

μπουρντιεϊκό σχήμα, αποκαλούνται «κοινωνικές τάξεις» αντί «στρώματα status» ή, πιο απλά, «κοινωνικά στρώματα». Στον βαθμό που αυτό δεν συσκοτίζει τη σαφή διάκριση σε οικονομικές τάξεις και σε στρώματα status, μπορεί να γίνει καταχρηστικά ανεκτό. Άλλωστε, αυτή είναι και η πλέον διαδεδομένη χρήση τόσο στη διεθνή κοινωνιολογία όσο και στην κοινή γνώμη.

11. Οι οικονομετρικού τύπου στατιστικές αναλύσεις στα άρθρα αυτού του τεύχους εξετάζουν, βέβαια, και άλλους σημαντικούς καθοριστικούς παράγοντες όπως το εκπαιδευτικό επίπεδο, το οποίο μπορεί να διαφέρει από αυτό που υποδεικνύει η βαθμίδα status του ατόμου, το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα, το φύλο, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, την ηλικία των παιδιών, την κατάσταση της υγείας και, τέλος, την υπηκοότητα (επιλέγοντας τις υπηκοότητες που συνδέονται με την οικονομική μετανάστευση). Στο πρώτο άρθρο του τεύχους, που έχει σε μεγάλο βαθμό υποστηρικτικό χαρακτήρα για τα υπόλοιπα, καθώς ορίζει τις βασικές διαστάσεις της διαστρωμάτωσης, διατυπώνεται η άποψη ότι το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα ως δείκτης τόσο του πολιτισμικού κεφαλαίου που διαμορφώνεται από την κοινωνική «καταγωγή» του ατόμου όσο και, εμμέσως, του οικονομικού κεφαλαίου που διατίθεται από την οικογένεια, θα πρέπει να συμπεριληφθεί, σε συνδυασμό με το status και την οικονομική τάξη, σε ένα βασικό τριμερές δομικό ερμηνευτικό πλαίσιο της κατανάλωσης. Ο «προβιβασμός» αυτός της κοινωνικής καταγωγής, με κύριο δείκτη την εκπαίδευση του πατέρα, σε βασική διάσταση της διαστρωμάτωσης παραπέμπει, βέβαια, μεταξύ άλλων, στην έννοια των

Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει ότι οι *οικονομικές* τάξεις παύουν να έχουν σημασία σε αυτό το πεδίο. Υπάρχει και μια αρκετά διαφορετική σημασία της οικονομικής τάξης που αναδεικνύεται από τη βεμπεριανή προσέγγιση της διαστρωμάτωσης: η τάξη ως δομικό πλαίσιο προσδιορισμού των *δια βίου ευκαιριών* (life chances) – της ανέλιξης των οικονομικών απολαβών και των πιθανοτήτων ανεργίας και ανασφάλειας στην εργασία κατά τη διάρκεια της ζωής του τυπικού μέλους μιας τάξης. Αυτή η έννοια, ιδιαίτερα ως προς το σκέλος των απολαβών, βρίσκεται πολύ κοντά στις έννοιες του «σταθερού εισοδήματος» (permanent income) και των «διά βίου οικονομικών πόρων» (lifetime resources), έννοιες οι οποίες αποτελούν ακρογωνιαίο λίθο της σύγχρονης οικονομικής θεωρίας της κατανάλωσης ως *ποσοτικού* μεγέθους. Στο σχετικό άρθρο αυτού του τεύχους όπου αναπτύσσονται οι θεωρητικοί ορισμοί και οι μέθοδοι εκτίμησης της θέσης στη δομή των οικονομικών τάξεων και στην κλίμακα status, παρουσιάζεται ενδεικτικά ένα παράδειγμα στατιστικής ερμηνείας της *ποσοτικής* κλιμάκωσης της κατανάλωσης στη βάση του αριθμού, ή, άλλως, του *ρεπερτορίου* των επιλογών διαφορετικών ειδών και καταστημάτων, τόσο στο πολιτιστικό πεδίο (θεατρικές παραστάσεις) όσο και στο υλικό (επιλογή είδους καταστήματος στην έξοδο για βραδινό φαγητό). Και στις δύο περιπτώσεις, η επιρροή της οικονομικής τάξης αποδεικνύεται σημαντική, αν και ο ρόλος της ιεραρχίας status παραμένει σαφώς ισχυρότερος.

Τα ευρήματα για τη σημασία και το ρόλο της επαγγελματικής ιεραρχίας κατά το status έχουν, φυσικά, ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς, για λόγους δυσεξήγητους, οι Έλληνες κοινωνιολόγοι δεν έχουν ασχοληθεί καθόλου με αυτή τη διάσταση της διαστρωμάτωσης. Διεθνώς, στην ποσοτική εμπειρική έρευνα η ιεραρχία των επαγγελμάτων κατά κοινωνικό κύρος και αναγνώριση προσεγγίζεται είτε απευθείας, με ερωτηματολόγια που επιχειρούν να συγκρίνουν και να ιεραρχήσουν ένα μεγάλο πλήθος από συγκεκριμένα επαγγέλματα, είτε με συναρτήσεις που σταθμίζουν ποσοτικούς δείκτες όπως η εκπαίδευση και το εισόδημα κ.ά. ή με συνδυασμό των δύο αυτών μεθόδων (Blau and Dunkan, 1967· Ganzeboom and Treiman, 2003· Hauser and Warren, 1997). Εναλλακτικά, προσεγγίζεται με τη βοήθεια στατιστικών μεθόδων που συνάγουν την ιεραρχία εμμέσως από τις σχέσεις γάμου ή τις σχέσεις φιλίας στη βάση της υπόθεσης ότι στις

«τροχιών» (trajectories) κοινωνικής κινητικότητας στο σύνθετο μπουρντιεϊκό ταξικό σχήμα κοινωνικής «τοποθέτησης» των ατόμων (Weininger, 2005).

σύγχρονες αστικές κοινωνίες το επάγγελμα είναι ο κύριος δείκτης κοινωνικού κύρους και ότι τα άτομα κάθε επαγγελματικής ομάδας θα τείνουν σε σημαντικό βαθμό να διαμορφώνουν σχέσεις με άτομα παρόμοιου ή ανώτερου επιπέδου status (Laumann, 1966 και για τη Βρετανία Chan and Goldthorpe, 2004). Στην έρευνα του 2013 στην Αθήνα εφαρμόστηκε, όπως αναπτύσσεται στο πρώτο άρθρο, η τελευταία μέθοδος συνδυάζοντας, λόγω του σχετικά μικρού δείγματος (περίπου 2500 άτομα), τις σχέσεις γάμου ή συντροφικής σχέσης και τις σχέσεις φιλίας. Με αυτό τον τρόπο κατατάχθηκαν ιεραρχικά είκοσι τρεις μεγάλες επαγγελματικές κατηγορίες και αποτυπώθηκε η συγκεκριμένη γεωμετρικά θέση τους σε μια ποσοτική κλίμακα που «μετράει» τις κοινωνικές «αποστάσεις» μεταξύ αυτών των ομάδων. Το status των συγκεκριμένων ατόμων ορίζεται από το status της κατηγορίας όπου ανήκει το τρέχον επάγγελμά τους ή αυτό που ασκούσαν πριν πάρουν σύνταξη (ή τεθούν εκτός αγοράς εργασίας).

Η κοινωνική ιεράρχηση που προκύπτει με αυτό τον τρόπο μπορεί να θεωρηθεί είτε ως *συνεχής κατανομή*, όπου ο αριθμητικός δείκτης status αντιμετωπίζεται ως ατομική μεταβλητή, είτε ως αυθαίρετη *στρωμάτωση* σε πέντε ή τέσσερα στρώματα (δέσμες επαγγελματικών κατηγοριών), τα οποία διαμορφώνουν μια σχετικά εύληπτη κοινωνική ιεραρχία. Αν αυτά τα στρώματα οριοθετηθούν με ιδιαίτερες διαχωριστικές γραμμές που είναι επαρκώς καθιερωμένες και «ορατές» από το κοινωνικό σώμα, η διαστρωμάτωση που θα προκύψει είναι κοντά σε αυτό που γίνεται κοινώς αντιληπτό ως «κοινωνικές τάξεις». Οι αναλύσεις που παρουσιάζονται σε αυτό το τεύχος επέλεξαν την πρώτη, περισσότερο ουδέτερη, προσέγγιση: το status υπεσιήλθε στις αναλύσεις είτε ως ατομικό χαρακτηριστικό (αριθμητικός δείκτης που διακυμάνθηκε περίπου μεταξύ του +2,3 και του -2,5), είτε ως απλός αύξων αριθμητικός δείκτης που παραπέμπει σε κάποιο αυθαίρετα ορισμένο *κοινωνικό στρώμα*. Τα στρώματα διακρίθηκαν έτσι ώστε να αποτελούν πέντε στρώματα παραπλήσιου μεγέθους (σε μαν ιεραρχία 1 έως 5). Αυτή η επιλογή πιθανότατα φαίνεται τεχνική και σημασιολογικά φτωχή σε σύγκριση με μαν επιλογή στρωμάτων που παραπέμπουν σε αναγνωρίσιμες «κοινωνικές τάξεις». Ωστόσο, προκρίθηκε για να αποφευχθούν ορισμένα σημαντικά θεωρητικά προβλήματα που τίθενται από την ίδια την έννοια των διακριτών στρωμάτων status – των *Stände* του Μαξ Βέμπερ.¹² Ο Βέμπερ δίνει

12. Εδώ αξίζει να κάνουμε μια σημείωση σχετικά με την ορολογία. Στην νέα μετά-

πρωτεύουσα σημασία στον τρόπο ζωής (life style) κατά τον ορισμό της έννοιας του *Stand* που, κατ' αυτόν, συνιστά «προνομιούχο θέση στην κοινωνική εκτίμηση» θεμελιωμένη σε (α) τρόπο ζωής, (β) τρόπο τυπικής παιδείας και (γ) κύρος καταγωγής ή επαγγέλματος (*Οικονομία και Κοινωνία*, Τόμος 1, σελ. 351). Δεδομένου ότι η πολιτιστική κατανάλωση αποτελεί ουσιώδες μέρος του στυλ ζωής, τίθεται το εξής ερώτημα: αν τα ξεχωριστά πρότυπα πολιτιστικής κατανάλωσης αποτελούν ουσιώδη διαφοροποιητικά στοιχεία ενός στρώματος status, τότε τι νόημα έχει η διερεύνηση της υπόθεσης ότι οι διαφορετικές μορφές κουλτούρας αντιστοιχούν σε συγκεκριμένα στρώματα status; Η αντιστοιχία φαίνεται να υπάρχει *εξ ορισμού*. Από την άλλη, ωστόσο, ο σχηματισμός των στρωμάτων status στις σύγχρονες κοινωνίες βασίζεται πρωτίστως στα *επαγγέλματα*. Ως λογική συνέπεια, στον βαθμό που η θεωρία των κοινωνικών τάξεων ως στρωμάτων status προσδίδει στον τρόπο ζωής αυτό τον καθοριστικό ρόλο, θα υπάρχει εγγενής τάση για οριοθέτηση των διαχωριστικών γραμμών στην επαγγελματική ιεραρχία κατά τρόπο που τείνει να «επαληθεύσει» την αντιστοιχία μεταξύ κουλτούρας και κοινωνικής τάξης.¹³

Τα άρθρα αυτού του ειδικού τεύχους ακολουθούν μια λιγότερο ακραία εκδοχή της βεμπεριανής προσέγγισης. Οι ρίζες της έννοιας

φραση (2010) του φημισμένου άρθρου του Weber «Class, status, party» (1921) προτείνεται η διατήρηση του γερμανικού *Stand* αντί του *status* και του *status group*. Βλ. επίσης τον ορισμό στην ελληνική μετάφραση του «Οικονομία και Κοινωνία» από τον Θανάση Γκιούρα (2005) όπου οι δύο έννοιες του *Stand* αποδίδονται με τους μάλλον κακόηχους νεολογισμούς «νομοκατεστημένη θέση» και «νομοκατεστημένη τάξη». Νομίζουμε ότι στην ελληνική περίπτωση, εάν θέλουμε να υπερβούμε τους περιορισμούς των όρων «κοινωνική θέση» και «κοινωνικό στρώμα» ή τα ημ-αγγλικά όπως «στρώμα status», μια αρκετά καλή έννοια είναι αυτή της «τιμοκρατικής κατηγορίας» ή της «τιμοκρατικής τάξης» παρά την ιστορική καταγωγή της, που δίνει έμφαση στις διαφορές στα εισοδήματα και στην περιουσία. Για μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περιγραφή των τιμοκρατικών τάξεων στις ελληνικές αστικές κοινωνίες του 18ου και του 19ου αιώνα βλ. Πιζάνιας, 2014, σελ. 403.

13. Αυτό φαίνεται ιδιαίτερα έντονα στην περίπτωση του μοντέλου του Gans που εξετάσαμε στα προηγούμενα – κάτι, όμως, που ο ίδιος ο Gans φαίνεται να αναγνωρίζει καθώς δηλώνει ότι έχει κατά νου την «οργανική» ενότητα class-culture που ανέδειξε ο ανθρωπολόγος W. Lloyd Warner στις κλασικές μελέτες του για την «Yankee City» - μια τυπική μικρή αμερικανική πόλη (1974, σελ. 71). Παρόμοια τάση διακρίνεται, σε μικρότερο βαθμό, και στον Bourdieu, μέσω της έμφασης στα επαγγέλματα με υψηλό πολιτιστικό κεφάλαιο. Η χρήση της κουλτούρας ως στοιχείου *καθορισμού* της κοινωνικής θέσης είναι πολύ πιο έκδηλη, αντίθετα, σε έργα ορισμένων επιγόνων του Bourdieu (Bennett κ.ά., 2009 και ιδιαίτερα Savage κ.ά., 2013).

του Stand βρίσκονται, βέβαια, στην κοινωνική δομή του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα. Ωστόσο, ο Weber είχε επίσης κατά νου όταν έγραφε το «Class, status and party» (πιθανότατα πριν το 1910) και την ανερχόμενη «καλή» κοινωνία της πιο σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας, δηλαδή των ΗΠΑ, ένα φαινόμενο που, όπως έχουμε σημειώσει, συνδέεται άμεσα με την αποκρυστάλλωση της ρατσιστικού χαρακτήρα διάκρισης «ανώτερης» (highbrow) και «κατώτερης/λαϊκής» (lowbrow) κουλτούρας (Levine, 1988). Στις σύγχρονες αστικές συνθήκες όπου τα επαγγέλματα αποτελούν την κύρια θεμελίωση της θέσης στην ιεραρχία κύρους και κοινωνικής υπόληψης, το μοντέλο του Weber που προβλέπει κλειστές κοινότητες (Gemeinschaft), όπου το στυλ ζωής ρυθμίζει σε καθοριστικό βαθμό την κοινωνική ένταξη ή απόρριψη, πρέπει μάλλον να αντιμετωπίζεται, σύμφωνα και με τη μέθοδο του ίδιου του Weber, ως ένας ακραίος *ιδεατός τύπος*. Από την άποψη, αυτή ο βαθμός κατά τον οποίο κάθε στρώμα status έχει τη δική του κουλτούρα αποτελεί εμπειρικό πρόβλημα και είναι πιθανό να εντοπίσουμε ενδιάμεσους ή και εναλλακτικούς τύπους σύνδεσης κουλτούρας και κοινωνικής θέσης, οι οποίοι να διαφοροποιούνται από το σχήμα «μία τάξη-μία κουλτούρα».

2. ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΔΙΑΜΑΧΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ

Η Διάκριση και η σημασία της

Με τη θεωρία της *Διάκρισης*, όπως επικράτησε να ονομάζεται από τον τίτλο του έργου του *La Distinction*, ο Γάλλος κοινωνιολόγος P. Bourdieu έθεσε τα θεμέλια για τη συστηματική διερεύνηση της σχέσης που συνδέει την κοινωνική τάξη με την κουλτούρα.¹⁴ Το σχήμα της *Διάκρισης* εδράστηκε σε ευρύ και ετερόκλητο σώμα πηγών και ερευνητικών δεδομένων που συλλέχθηκαν στο χρονικό διάστημα μεταξύ του 1963 και του 1968 και δεν περιορίζεται σε ζητήματα αμalgώς «πολιτιστικά»: αφορά το σύνολο των γούστων και των πρακτικών κατανάλωσης που εκφράζονται στις επιλογές τρόπου ζωής

14. Το έργο του Bourdieu *Η αγάπη της τέχνης* (1966) επικεντρώθηκε στις κατηγορίες κοινού των μουσείων μέσω συγκριτικής προσέγγισης ευρημάτων αριθμού χωρών και μπορεί να θεωρηθεί προάγγελος των θεωρητικών επεξεργασιών που ολοκληρώνονται στη *Διάκριση*.

(κατοικία, διακόσμηση, ένδυση, διατροφή, ελεύθερος χρόνος, ψυχαγωγία, κ.λπ.).

Το κεντρικό επιχείρημα του Bourdieu μπορεί να συνοψιστεί στην ύπαρξη δομικής αντιστοιχίας μεταξύ κοινωνικής τάξης, πολιτισμικών προτιμήσεων (γούστων) και πρακτικών κατανάλωσης: οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις τηρούν απόσταση από τις κουλτούρες της μικροαστικής και εργατικής τάξης και χρησιμοποιούν την κατανάλωση προϊόντων «υψηλού» πολιτισμού ως μέσο διάκρισης από τις κοινωνικά κατώτερες. Στη λογική αυτή, οι ιεραρχημένες πολιτισμικές και κοινωνικές δομές αλληλοενισχύονται: μέσω της άσκησης «συμβολικής βίας», ο πολιτισμός των ανώτερων τάξεων «φυσικοποιείται», επιβάλλεται ως ο «ανώτερος» (ή ο «νόμιμος», όπως τον αποκαλεί ο Bourdieu)¹⁵ και αντιπαρατίθεται σε εκείνον της μικροαστικής και της εργατικής τάξης, σηματοδοτώντας την απόσταση –τη διάκριση– που είναι ταξική όσο και πολιτισμική.

Η αστική, η μικροαστική και η εργατική τάξη εμπλέκονται σε έναν άνισο «αγώνα» εντός του πεδίου του πολιτισμού, διαθέτοντας ανισοβαρείς ποιοτικά και ποσοτικά δυνατότητες οικειοποίησης και εκτίμησης πολιτισμικών μορφών και προϊόντων. Ο βαθμός στον οποίο οι συμμετέχοντες είναι σε θέση να χειρισθούν τις επάρκειές τους ώστε να επιτευχθεί η οικειοποίηση των μορφών αυτών συνδέεται με την προσαρμογή του *habitus* τους στο εν λόγω πεδίο. Με τον όρο *habitus* ο Bourdieu αναφέρεται στο σύστημα προδιαθέσεων που αποκτάται μέσω προηγούμενων πλαισίων και εμπειριών –κυρίως το οικογενειακό περιβάλλον και η σχολική εκπαίδευση. Οι πρακτικές που συνδέονται με το *habitus* προκύπτουν από μαθησιακή διαδικασία υποκειμενικής ενσωμάτωσης (εσωτερίκευσης) συλλογικών σχημάτων. Στο θεωρητικό σχήμα του Bourdieu, οι προτιμήσεις και πρακτικές κατανάλωσης πολιτισμού διέπονται από τον μηχανισμό της «μεταφοράς» (*transfert*). Τούτο σημαίνει πως το υποκείμενο το οποίο καταναλώνει μορφές και είδη του «ανώτερου» ή «νόμιμου» (*légitime*) πολιτισμού σε ένα πεδίο (λ.χ. εκείνο της μουσικής) θα κα-

15. Η χρήση του όρου «νόμιμος» για τον χαρακτηρισμό της αστικής κουλτούρας από τον Bourdieu αντλεί από την βεμπεριανή έννοια της «νομοποίησης» και την μαρξική έννοια της ιδεολογίας ως «ψευδούς συνείδησης». Σύμφωνα με τον Bourdieu, η νόμιμη κουλτούρα επιβάλλεται μέσω συμβολικής βίας, κατά τρόπο που να καθίστανται μη ορατές οι σχέσεις εξουσίας που την νομοποιούν και να παρεμποδίζεται η αναγνώριση της «νομιμότητας» ως αυθαιρεσίας, καταστατικής και δηλωτικής της ταξικής ιεραρχίας.

ταναλώνει αντίστοιχες μορφές και είδη σε άλλα πεδία (λ.χ. στα εικαστικά, τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο, κ.ά.). Ο μηχανισμός αυτός της «μεταφοράς» θεμελιώνει και αναπαράγει την ομοιογένεια και συνεκτικότητα της κοινωνικά ιεραρχημένης συμπεριφοράς στο επίπεδο των προτιμήσεων και πρακτικών κατανάλωσης εντός των κοινωνικών στρωμάτων και, συνεπώς, τη δομική αντιστοιχία κοινωνικής τάξης και κατανάλωσης πολιτισμού. Ωστόσο, η αρχή αυτή συνδέεται με την επιλογή του Bourdieu να αποδώσει έμφαση σε ό,τι *διαχωρίζει* (διακρίνει) τις κοινωνικές ομάδες και τάξεις, υποβαθμίζοντας έτσι τη σημασία των αποκλίσεων και των εξαιρέσεων στο εσωτερικό τους, καθώς και της κοινότητας πρακτικών και προτιμήσεων που μοιράζονται μέλη διαφορετικών κοινωνικών τάξεων. Πρόκειται για επιλογή που έγινε αντικείμενο κριτικής από μεταγενέστερους μελετητές οι οποίοι επεσήμαναν πως δυσχεραίνει τη σύλληψη και την ερμηνεία της αντιφατικότητας και πολυπλοκότητας που χαρακτηρίζουν τις πρακτικές κατανάλωσης πολιτισμού.¹⁶

*Μετανεωτερικότητα, «παμφαγία», και «παραφωνία»:
Τρεις αντίλογοι στη Διάκριση*

Κατά τις δεκαετίες που ακολουθούν τη δημοσίευση της *Διάκρισης* αναδύονται τρία βασικά θεωρητικά σχήματα που απηχούν ποικίλους τρόπους προσέγγισης του ζητήματος της σχέσης μεταξύ κοινωνικής διαστρωμάτωσης και κατανάλωσης πολιτισμού, θεμελιώνονται σε δεδομένα και μεθοδολογίες που διαφέρουν αναλόγως της σχολής σκέψης, και, σε διαφορετικό βαθμό, αποδομούν τις θεμελιακές θέσεις του μπουρντιεϊκού παραδείγματος.

Οι στοχαστές της «μετανεωτερικότητας» (βλ. κυρίως Bauman, 2007 και Featherstone, 1991) αρθρώνουν τον πλέον απορριπτικό του Bourdieu λόγο. Κατ' αυτούς, η μετανεωτερική συνθήκη αποδεσμεύει την κατανάλωση από την κοινωνική/ταξική ταυτότητα, ευνοώντας τον ατομικό αυτοπροσδιορισμό και την κατασκευή «τρόπων ζωής» (life styles) και ταυτοτήτων μέσω των πρακτικών κατανάλωσης, δι-

16. Πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί πως στα τελευταία έργα του (2003, 2004), ο Bourdieu εισάγει την έννοια ενός διακεμένου, αντιφατικού και ρευστού *habitus* (*habitus clivé*, όπως το ονομάζει), και υποστηρίζει ότι ο βαθμός στον οποίο ένα *habitus* είναι συστηματικό, σταθερό, ή, αντιθέτως, ρευστό εξαρτάται από τις κοινωνικές συνθήκες γέννησης και άσκησης του, σχετικοποιώντας με τον τρόπο αυτόν την ισχύ της αρχής της «μεταφορικότητας».

αδικασία η οποία νοείται ως απαλλαγμένη από κοινωνικο-οικονομικούς καταναγκασμούς.

Είναι σημαντικό να θυμηθούμε πως οι θέσεις τους αυτές διατυπώνονται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης σύλληψης της μετανεωτερικής κοινωνικής πραγματικότητας και δεν θεμελιώνονται σε εμπειρικές διερευνήσεις των επιμέρους όψεών της.¹⁷ Η διεθνής συζήτηση όμως στην οποία εισερχόμαστε με έναυσμα το αθηναϊκό παράδειγμα διεξάγεται μεταξύ θεωρητικών σχημάτων που βασίζονται κυρίως σε ποσοτικά και, δευτερευόντως, σε ποιοτικά εμπειρικά δεδομένα. Τα εμπειρικά ευρήματα δεν επιβεβαιώνουν σε καμία περίπτωση την απουσία συστηματικής σχέσης. Μεταξύ των κυρίαρχων θεωρητικών μοντέλων, η μετανεωτερική προσέγγιση αποδείχθηκε η λιγότερο πρόσφορη για την ερμηνεία της αθηναϊκής περίπτωσης.

Η «παμφαγία»

Το θεωρητικό σχήμα της Διάκρισης του Bourdieu αμφισβητήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 από τον αμερικανό κοινωνιολόγο R. Peterson (1992a, 1992b, 2005).¹⁸ Εστιάζοντας αποκλειστικά στο πεδίο της κατανάλωσης της μουσικής στις ΗΠΑ, οι έρευνες του θεμελίωσαν την πρόταση πως η κοινωνική ιεραρχία ελίτ/μεσαίου/εργατική τάξη δεν αντιστοιχεί σε μια πολιτιστική ιεραρχία υψηλή/μεσαία/εργατική κουλτούρα. Ο Peterson υποστήριξε, αντίθετα, πως οι προτιμήσεις των ατόμων υψηλού κοινωνικο-οικονομικού status περιλαμβάνουν ευρύ φάσμα διαφοροποιημένων μεταξύ τους πολιτιστικών ειδών, φαινόμενο που ονόμασε «παμφαγία». Έτσι, τα άτομα υψηλού κοινωνικο-οικονομικού status τείνουν να προτιμούν τη συμφωνική μουσική και την όπερα, ωστόσο, ταυτόχρονα, τείνουν να προτιμούν μη «ελιτίστικά» μουσικά είδη (rock, bluegrass, country κ.λπ.). Ωστόσο, στο σχήμα αυτό υπεισέρχεται και πάλι η αρχή της διάκρισης, καθώς η «παμφαγία» προσδίδει στις ανώτερες τάξεις στοιχειά κύρους:¹⁹ οι ανώτερες τάξεις διαθέτουν πολιτισμικό εξοπλισμό

17. Όπως επισημαίνει ο Coulangeon (2011, 9) οι προσεγγίσεις αυτές στερούνται εμπειρικής θεμελίωσης και απηχούν περισσότερο ιδεολογικές απόψεις (βλ. και Chan 2010, σελ. 7).

18. Ο Peterson αναφέρεται επίσης στην συζήτηση που διεξάγεται στις ΗΠΑ μεταξύ ερευνητών εκ των οποίων μερικοί μόνο επηρεάστηκαν από τον Bourdieu (Gans, Wilensky, Becker, DiMaggio, Lamont).

19. Ο Coulangeon (2011, σελ. 132) επισημαίνει πως το σχήμα παμφαγία/μονοφαγία

και δεξιότητες που επιτρέπουν την αναγνώριση και απόλαυση «λαϊκότερων» μορφών πολιτισμού (όπως είναι η country και η bluegrass μουσική), στοιχεία που, αντιθέτως, ελλείπουν από μέλη των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία τείνουν να κινούνται σε περιορισμένο φάσμα πολιτιστικών (μουσικών πάντα) ειδών, εξ ου και η ονομασία «μονοφάγοι χαμηλού επιπέδου» (lowbrow univores). Το σχήμα της παμφαγίας του Peterson, εντέλει, εισηγείται τη μετακίνηση από το ερμηνευτικό σχήμα «υψηλή-μεσαία-λαϊκή» κουλτούρα σε μια ιεραρχία θεμελιωμένη στην αντίθεση (και κοινωνική διάκριση) παμφάγων-μονοφάγων (καταναλωτών ενός είδους πολιτισμικών προϊόντων).

Παραφωνία

Μια τρίτη προσέγγιση που επιχειρεί να ερμηνεύσει τις διαφορές στην κατανάλωση πολιτιστικών προϊόντων σε ατομικό επίπεδο αντιπαραθέτει τις έννοιες της «συμφωνίας» (consonance) και της «παραφωνίας» (dissonance) ως χαρακτηριστικά των πρακτικών πολιτιστικής κατανάλωσης και προτιμήσεων. Εισάγεται από τον Γάλλο κοινωνιολόγο B. Lahire (2006, 2008, βλ. και Daenekindt and Roose, 2014· Bennett, 2007).²⁰

Στο σχήμα του Lahire δεν αμφισβητούνται οι κοινωνικές ανισότητες ως προς την πρόσβαση στα πολιτισμικά αγαθά, ούτε η κυριαρχία της «νόμμης» κουλτούρας στις κοινωνικά διαφοροποιημένες κοινωνίες: η κοινωνική διαστρωμάτωση θεωρείται μάλιστα προϋπόθεση της ισχύος της «νομμότητας» (2006, σελ. 42).²¹ Η έρευνα που διεξήγαγε, στο πλαίσιο μιας αρκετά ισχυρά διαστρωματωμένης κοινωνίας (τη Γαλλία στα τέλη της δεκαετίας του 1990), αποσκοπούσε στην

απαιτεί παλαιότερες θέσεις που αντιπαραθέτουν την ανεκτικότητα των πεφωτισμένων και κοσμοπολιτικών ελίτ στον συντηρητισμό και την αυταρχικότητα των μαζών.

20. Η διερεύνηση της ερμηνευτικής καταλληλότητας του σχήματος της «παραφωνίας» του Lahire και ο συγκριτικός έλεγχος των θέσεών του έναντι του μπουρντιεζικού, του πιερσονικού και του μετανεωτερικού δεν αποτέλεσε αντικείμενο του αρχικού σχεδιασμού της έρευνας του 2013. Οι αναφορές στο έργο και η σχετική διερεύνηση των προτάσεών του αποτελούν προϊόν μεταγενέστερης φάσης ανάπτυξης της έρευνας, και, όπως σημειώνεται και αλλού στα κείμενα του παρόντος, παραμένουν ατελείς εξαιτίας των μεθοδολογικών, κυρίως, επιλογών της προσέγγισής του.

21. Ο ίδιος (όπ. π., σελ. 34) χαρακτηρίζει το έργο του ως «μερική αναθεώρηση της θεωρίας της πολιτισμικής νομμότητας με αφετηρία τη μελέτη των δια-υποκειμενικών παραλλαγών των πολιτισμικών συμπεριφορών».

ανάδειξη και την ερμηνεία δια-υποκειμενικών παραλλαγών και διακυμάνσεων στις πρακτικές κατανάλωσης πολιτισμού ως εμπειρικά επαληθευμένων φαινομένων που απαντούν, και μάλιστα κατ' εκεῖνον αποτελούν τον κανόνα, εντός διακριτών κοινωνικών τάξεων και εκτείνονται στο συνολικό φάσμα της κοινωνικής ιεραρχίας.

Ο Lahire ερμηνεύει τις παραλλαγές αυτές με αναφορά στις μικρο- και μακρο-μετακινήσεις των υποκειμένων στον κοινωνικό χώρο, με άλλα λόγια σε ετερογενείς και, ενίοτε, αντιφατικές συνθήκες κοινωνικοποίησης: την ανοδική ή καθοδική κοινωνική κινητικότητα, τη συνακόλουθη επαφή με διαφορετικά «πλαίσια ζωής» και με πολιτισμικά ετερογενή δίκτυα σχέσεων, συνθήκες υπό τις οποίες σωρεύονται στις «πολιτισμικές αποσκευές» του υποκειμένου ετερόκλητες πρακτικές και προτιμήσεις. Κατά την τροχιά ζωής του κοινωνικά κινητικού υποκειμένου διατηρούνται οι «αποσκευές» τις οποίες έχει εσωτερικεύσει ως μέλος της κοινωνικής τάξης την οποία έχει αφήσει πίσω του/της και προστίθενται άλλες που θα συναντήσει εντασσόμενος/η σε νέα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά πλαίσια (βλ. σχετικά και Coulangeon, 2011, σελ. 109-111). Εκτός, δηλαδή, από το πλαίσιο κοινωνικοποίησης της οικογένειας καταγωγής και του σχολικού περιβάλλοντος, στη διαμόρφωση του *habitus* υπεισέρχονται και άλλοι παράγοντες, όπως εκείνοι του ενός ή περισσοτέρων επαγγελματικών περιβαλλόντων, της οικογένειας που δημιουργεί το υποκείμενο, κ.ά. Με άλλα λόγια, η πορεία ανοδικής ή καθοδικής κοινωνικής κινητικότητας, οι «στάσεις» του υποκειμένου κατά τη διάρκεια της, καθώς και οι εκάστοτε περιστάσεις υπό τις οποίες καταναλώνονται πολιτισμικά είδη «σημαδεύουν» το *habitus*, το οποίο δεν μπορεί πλέον να λογίζεται ως αναλλοίωτο και σταθερό παρά στην πολλαπλότητά του, η οποία διαμορφώνεται σταδιακά, γεννώντας πλήθος ετερόκλητων και, ενδεχομένως, αλληλοσυγκρουόμενων διαθέσεων, έκφρασης-επιτέλεσης και πραγματοποίησης των γούστων στον πολιτισμό.

Οι θεωρίες της «παραφωνίας» και της «παμφαγίας» εμφανίζουν ορισμένα κοινά σημεία. Και οι δύο καταλήγουν στη διαπίστωση πως η χαρτογράφηση των πολιτισμικών πρακτικών και προτιμήσεων και της σχέσης τους με την κοινωνική διαστρωμάτωση αδυνατεί να υποστηρίξει την εικόνα των ξεκάθαρων συμβολικών ορίων μεταξύ κοινωνικών στρωμάτων του μπουρντιεϊκού παραδείγματος. Και οι δύο αποστασιοποιούνται από το λεγόμενο μετανεωτερικό θεωρητικό παράδειγμα της «εξατομίκευσης», που προτάσσει την «ελευθερία

επιλογών» από αυτόνομα υποκείμενα απαλλαγμένα από τα βαρίδια κοινωνικο-οικονομικών επικαθορισμών. Ωστόσο, τις χωρίζουν σημαντικές διαφορές, τόσο στο επίπεδο της μεθοδολογίας όσο και σε εκείνο της θεωρίας: ο Lahire επεξεργάζεται ένα ευρύτατο φάσμα πολιτιστικών πρακτικών κατανάλωσης και προτιμήσεων, εστιάζει στο ατομικό επίπεδο, συνδυάζει την ανάλυση ποσοτικών δεδομένων με ποιοτικές μεθόδους έρευνας και, τέλος, κατασκευάζει αναλυτικές κατηγορίες (πολιτισμικά «προφίλ») που διακρίνονται μεταξύ τους με κριτήριο τον βαθμό στον οποίο τα άτομα συνδυάζουν περισσότερο ή λιγότερο «νόμιμες» καταναλωτικές συμπεριφορές) που διαφέρουν ουσιαστικά από εκείνες του Peterson.²²

Για τον Lahire, οι αποκλίσεις από τη «συνέπεια» και την ομοιομορφία στην πολιτιστική κατανάλωση και τις προτιμήσεις (τα «πολιτισμικά λάθη», όπως τα αποκαλεί με κάποια ειρωνεία), δεν αποτελούν αποκλειστικό προνόμιο των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων όπως τις θεωρεί ο Peterson (όπ.π., σελ. 23-24). Στην «ανοχή» και τον ιδεολογικό και πολιτισμικό σχετικισμό των ελίτ της αμερικανικής κοινωνίας που εισηγείται ο Peterson, αντιτάσσει την ύπαρξη συμβολικών «πολέμων», με άνισα κατανεμημένα μέσα και «εξοπλισμούς» (όπ.π., σελ. 672), συγκλίνοντας, ως προς αυτό, με τον Bourdieu. Στο δίπολο ερμηνευτικό σχήμα του Peterson (παμφαγία/μονοφαγία) ο Lahire αντιπαραθέτει εκείνο ενός ιεραρχημένου συνεχούς διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, τα μέλη των οποίων, στο επίπεδο της κατανάλωσης, διασχίζουν τα όρια μεταξύ των διαφορετικών πολιτιστικών ειδών. Η εικόνα που προκύπτει από την ανάλυσή του δεν συνάδει με το παγιωμένο *habitus* της *Διάκρισης*, ούτε με τις αρχές της «ομολογίας» και της «μεταφορικότητας» (*transferabilité*) μεταξύ τομέων και υπό-τομέων πολιτιστικής κατανάλωσης. Ωστόσο, η μείξη πολιτισμικών ειδών και η διάβρωση της πίστης στη «νόμιμη» κλασική κουλτούρα δεν λειτουργούν κατά τον ίδιο τρόπο για όλους, επισημαίνει, καθώς οι κοινωνικά κυρίαρχες τάξεις εξακολουθούν να διακρίνονται από τις υπόλοιπες: «δεν σβήνουν έτσι τα αποτελέσματα αιώνων κυριαρχίας θεμελιωμένης σε θεσμούς ειδικού βάρους όπως το σχολείο, τα ωδεία, οι ακαδημίες, οι βιβλιοθήκες, οι αίθουσες συναυλιών, τα θέατρα... Οι κουλτούρες που αντιτίθενται δεν έχουν το ίδιο υπόβαθρο...» (όπ.π., σελ. 666).

22. Βλ. σχετικά την κριτική του Lahire επί της μεθοδολογίας και των συμπερασμάτων του Peterson, (όπ.π., σελ. 255-260).

Δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει πως το θεωρητικό σχήμα της *Διάκρισης* προέκυψε σε μια εποχή ισχυρής πολιτισμικής ηγεμονίας η οποία, σύμφωνα με τον Bourdieu, ήταν αποδεκτή από το συνολικό φάσμα της κοινωνικής ιεραρχίας. Αντίθετα, το σχήμα του Lahire θεμελιώνεται σε μια κατά αρκετές δεκαετίες μεταγενέστερη και διαφοροποιημένη κοινωνική συνθήκη. Η πίστη στη «νομιμότητα» της κλασικής κουλτούρας είχε πλέον αποδυναμωθεί και είχε επικρατήσει η μείξη των ειδών που ευνοεί το φαινόμενο της «παραφωνίας», ως αποτέλεσμα μιας σειράς παραγόντων: του πληθωρισμού των διπλωμάτων πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και της επακόλουθης υποτίμησής τους, της ανόδου της επιστημονικο-τεχνικής κουλτούρας²³ και της επικράτησης των σχετικών κριτηρίων επιλογής έναντι παλαιότερων που συνδέονταν με την υψηλή (κλασική) κουλτούρα, της εισόδου νέων πολιτισμικών μορφών και ειδών στο χώρο των νόμιμων πολιτισμικών μορφών (με παραδείγματα το γκράφιτι και τα κόμικς στα εικαστικά, τα αστυνομικά στη λογοτεχνία, καθώς και τη μόδα, το ντιζάιν, τη διαφήμιση) και, τέλος, του ανταγωνισμού μεταξύ των νέων μέσων και των «παραδοσιακών» πολιτιστικών βιομηχανιών.

Τα τρία σχήματα που μόλις περιγράψαμε εν συντομία προέκυψαν από την επεξεργασία εμπειρικών δεδομένων εντός συγκεκριμένων χωροχρονικών, κοινωνικών και πολιτισμικών πλαισίων και την ερμηνεία τους μέσω συγκεκριμένων μεθοδολογικών και αναλυτικών επιλογών. Είναι προφανές πως δεν μπορούν να αποτελέσουν πλαίσια-παραδείγματα εντός των οποίων θα επιχειρηθεί αυτόματα η ένταξη του «αθηναϊκού παραδείγματος». Η προσέγγισή μας, αντίθετα, με αφετηρία έναν «επιστημονικό αγνωστικισμό», προτάσσει την εκλεκτικιστική χρήση της θεωρίας, με την έννοια ότι υιοθετεί από τα διαφορετικά και αντιπαρατιθέμενα θεωρητικά παραδείγματα τα στοιχεία εκείνα που είναι πρόσφορα για την ερμηνεία των εμπειρικών ευρημάτων της έρευνας στην Αθήνα.

23. Ο Lahire (2006, σελ. 564) υπενθυμίζει πως ο Bourdieu είχε ήδη επισημάνει στο έργο του *La noblesse d'Etat* (1989) ότι η κοινωνική αξία των παραδοσιακών επιστημών του ανθρώπου, η οποία προέκυπε περισσότερο από την περιορισμένη διάχυση των σχετικών πτυχίων παρά από την επαγγελματική τους χρησιμότητα –άρα από το ότι παρήγαγαν διάκριση– βρίσκεται σε πορεία υποχώρησης υπέρ του επιστημονικο-τεχνικού πολιτισμικού κεφαλαίου και ιδίως της γραφειοκρατικής-πολιτικής μορφής του.

3. ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ

Το υλικό στο οποίο βασίζονται τα άρθρα αυτού του τεύχους περιλαμβάνει τις απαντήσεις αντιπροσωπευτικού δείγματος κατοίκων της Αθήνας σε τέσσερις ερωτήσεις σχετικά με την κατανάλωση στους τομείς της μουσικής, του κινηματογράφου, του θεάτρου και του χορού. Οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να δηλώσουν αν είχαν επισκεφθεί χώρους της πόλης (μουσικές σκηνές, θέατρα, κινηματογραφικές αίθουσες) τα δύο χρόνια που προηγήθηκαν της έρευνας για να καταναλώσουν κάποιο είδος μουσικής, κινηματογραφικής ταινίας, θεάτρου και χορού (π.χ. στον κινηματογράφο: δράμα, κοινωνική, κωμωδία, σινεφίλ κ.λπ.). Ειδικά στην περίπτωση της μουσικής οι απαντήσεις μεταξύ των οποίων είχαν να επιλέξουν οι ερωτώμενοι αναφέρονταν σε ένα συνδυασμό μουσικών ειδών και τύπων χώρων (π.χ. μουσικές σκηνές για έντεχνο τραγούδι, μουσικές ταβέρνες κ.λπ.). Άλλες περιστάσεις κατανάλωσης (σε διακοπές ή εκδρομές, σε δημόσιες εκδηλώσεις, κατανάλωση στο σπίτι) δεν εξετάστηκαν. Επιπλέον, οι ερωτώμενοι απάντησαν σε λεπτομερείς ερωτήσεις σχετικά με τα κοινωνικο-δημογραφικά τους στοιχεία.

Στη συνέχεια, με τη βοήθεια κατάλληλων στατιστικών μεθόδων (ανάλυση λανθανουσών τάξεων) διακρίθηκαν τύποι καταναλωτών, οι οποίοι μοιράζονται ένα λίγο-πολύ κοινό προφίλ επιλογών είδους και χώρου, με άλλα λόγια ένα κοινό *ρεπερτόριο πολιτιστικής συμμετοχής*. Αφού περιγράφηκαν τα χαρακτηριστικά αυτών των ομάδων/τύπων καταναλωτή, ελέγχθηκε η επιρροή βασικών κοινωνικο-δημογραφικών μεταβλητών στον προσδιορισμό των πιθανοτήτων ένταξης των ατόμων σε κάθε έναν από αυτούς. Η διαδικασία αυτή επαναλήφθηκε για κάθε έναν από τους εξεταζόμενους τομείς (με την εξαίρεση του θεάτρου και του χορού, που εξετάστηκαν μαζί). Η σύνθεση, με την έννοια της αναζήτησης τύπων καταναλωτών που είναι κοινói σε όλους τους τομείς δραστηριότητας, έγινε σε επόμενη φάση (βλ. Εμμανουήλ σε αυτό το τεύχος). Τόσο στους διαφορετικούς τομείς όσο και συνολικά διακρίθηκαν τέσσερις τύποι καταναλωτών: παμφάγοι (παμφαγική κουλτούρα), ανώτεροι (υψηλή κουλτούρα), λαϊκοί (λαϊκή κουλτούρα) και ανενεργοί (απέχουν από την κατανάλωση στο συγκεκριμένο πεδίο).

Αυτή η προσέγγιση προκύπτει μέσα από μια σειρά θεωρητικές και μεθοδολογικές επιλογές, οι οποίες έχουν σημαντικές συνέπειες τόσο στην παραγωγή των δεδομένων όσο και στην ερμηνεία τους.

Στα επόμενα θα εξετάσουμε τα βασικότερα μεθοδολογικά και θεωρητικά διλήμματα που αντιμετωπίζουν οι έρευνητες πάνω στην πολιτιστική κατανάλωση (για μια σχετική επισκόπηση βλ. Peterson, 2005).

Η *επιλογή του εύρους των δραστηριοτήτων* που θα διερευνηθούν καθώς και η ανάλυσή τους κατά μόνες ή σε σύνολα έχουν, πιθανότατα, την πλέον καθοριστική σημασία για τα συμπεράσματα μιας έρευνας. Σε αντίθεση με τους Chan and Goldthorpe (2010) τους οποίους σε μεγάλο βαθμό ακολούθησε η έρευνα της Αθήνας, πολλοί ερευνητές (για παράδειγμα βλ. López-Sintas και García-Álvarez, 2002· Van Eijck, 1999) αναζητούν τύπους καταναλωτών μέσα από την ταυτόχρονη εξέταση σχετικά μεγάλου εύρους δραστηριοτήτων, οι οποίες μπορεί να περιλαμβάνουν, ανάλογα με τα διαθέσιμα στοιχεία, όχι μόνο πολιτιστικές δραστηριότητες με τη στενή έννοια του όρου (μουσική, κινηματογράφος, θέατρο, βιβλίο κ.λπ.) αλλά και διάφορες δραστηριότητες αναψυχής (παρακολούθηση αγώνων ποδοσφαίρου, τηλεθέαση κ.λπ.). Το αποτέλεσμα είναι ότι οι τύποι ρεπερτορίων που προκύπτουν προσιδιάζουν περισσότερο σε *τρόπους ζωής*, εφόσον περιλαμβάνουν ετερόκλητες δραστηριότητες από όλο το φάσμα του ελεύθερου χρόνου.

Η βασική δυσκολία αυτής της προσέγγισης έγκειται στη δικαιολόγηση του εύρους των δραστηριοτήτων που θα αναλυθούν. Πώς μπορούμε να επιλέξουμε πειστικά έναν αριθμό δραστηριοτήτων που θα συγκροτούν «τρόπο ζωής», ειδικά αν λάβουμε υπόψη την ετερογένεια των τρόπων ζωής στις σύγχρονες κοινωνίες; Άλλωστε, στην πράξη, πολλές αναλύσεις βασίζονται σε δευτερογενή στοιχεία και η επιλογή των δραστηριοτήτων εξαρτάται απλώς από τα διαθέσιμα στοιχεία.

Αλλά η ταυτόχρονη ανάλυση μεγάλου αριθμού δραστηριοτήτων δυσχεραίνει και την ερμηνεία των αποτελεσμάτων. Από τεχνική άποψη, το πρόβλημα που ανακύπτει είναι ότι οι τύποι των καταναλωτών μπορεί να επηρεαστούν από το μέγεθος του κοινού των δραστηριοτήτων. Οι μελέτες αυτές συχνά καταλήγουν σε τύπους καταναλωτών που διακρίνονται από την άσκηση κάποιας δραστηριότητας και όχι από διακριτό αισθητικό-πολιτισμικό προσανατολισμό.²⁴ Από εν-

24. Ένα από τα πολλά παραδείγματα είναι η πρόσφατη μελέτη του Reeves (2015), όπου μέσα από μια ανάλυση λανθανουσών τάξεων προτείνονται πέντε τύποι πολιτιστικής συμμετοχής εκ των οποίων οι τρεις αφορούν δραστηριότητες και όχι αισθητικό-πολιτισμικά πρότυπα (καμία δραστηριότητα, καλλιτεχνική δημιουργία, παρακολούθηση τεχνών, μουσικοί, παμφάγοι). Ωστόσο, ένας τύπος καταναλωτή που ορίζεται από την άσκηση κάποιας δραστηριότητας δεν έχει σαφές πολιτισμικό πρόσημο.

νοιολογική άποψη, η ταυτόχρονη εξέταση πολλών δραστηριοτήτων καθιστά αβέβαιη τη χρήση των καθιερωμένων όρων για τον χαρακτηρισμό των τύπων καταναλωτών (παμφάγοι, ανώτεροι, ποπ κ.λπ.). Για παράδειγμα, κατά πόσο είναι νόμιμο να θεωρήσουμε ότι ένας καταναλωτής που ακούει κλασική μουσική, αλλά παρακολουθεί επίσης αγώνες ποδοσφαίρου, έχει «παμφαγικές» τάσεις, όταν οι τρόποι ζωής έχουν σχεδόν εξ ορισμού κάποιον βαθμό ετερογένειας; Αντίθετα, αν εντοπίσουμε έναν τύπο καταναλωτή που προτιμάει όλα ή σχεδόν όλα τα είδη σε έναν συγκεκριμένο τομέα δραστηριότητας (π.χ. κινηματογράφο, θέατρο κ.λπ.), τότε η χρήση του χαρακτηρισμού «παμφάγος» είναι θεωρητικά πολύ περισσότερο νόμιμη και ακριβής.

Στην πλειονότητά τους, οι έρευνες για την πολιτιστική κατανάλωση περιλαμβάνουν ερωτήσεις που αναφέρονται σε *είδη* (genres) μουσικής, θεάτρου, χορού, κινηματογράφου κ.λπ. Η πρώτη επιλογή που έχουν να κάνουν οι ερευνητές κατά τη διατύπωση των ερωτήσεων είναι ο προσδιορισμός του αριθμού των ειδών που θα συμπεριληφθούν. Η εμπειρία από τις διάφορες έρευνες έχει δείξει ότι οι σχετικά συνοπτικές λίστες είναι προτιμότερες. Αντίθετα, οι εκτεταμένες λεπτομερείς λίστες αποσταθεροποιούν τα στατιστικά μοντέλα, καθώς πολλά είδη απευθύνονται σε ολιγάριθμες κατηγορίες κοινού τις οποίες δεν μπορούν να καλύψουν τα σχετικά περιορισμένα δείγματα των ποσοτικών ερευνών.

Πιο σημαντικό από θεωρητική άποψη είναι το θέμα του πολιτισμικού περιεχομένου των ειδών. Τα ίδια τα είδη είναι κοινωνικο-πολιτισμικές κατασκευές: ανά διαστήματα δημιουργούνται νέα είδη και εκλείπουν άλλα, ενώ η θέση των υπαρχόντων ειδών στην πολιτιστική ιεραρχία μπορεί να μεταβάλλεται. Ένα γνωστό διεθνές παράδειγμα είναι η τζαζ, ένα μουσικό είδος του 20ού αιώνα που ξεκίνησε ως μέρος της λαϊκής μαύρης κουλτούρας για να γίνει αργότερα αντικείμενο πανεπιστημιακής διδασκαλίας και να αποκτήσει καθεστώς «νόμιμης» τέχνης. Μείζον παράδειγμα από τον ελληνικό χώρο αποτελεί η «λαϊκή» μουσική, επίσης γέννημα του 20ού αιώνα, η οποία περιλαμβάνει διάφορα υπο-είδη που έκαναν την εμφάνισή τους κατά διαστήματα (ρεμπέτικο, αρχοντορεμπέτικο, ελαφρολαϊκό, βαρύ λαϊκό, σκυλάδικο, λαϊκο-ποπ).²⁵ Η θέση της λαϊκής μουσικής στην πολιτιστική ιεραρχία επίσης μεταβλήθηκε, από το κοινωνικά περιθωριακό

25. Βλ. Οικονόμου, 2005. Για τη δυναμική του ροκ, βλ. Μποζίνης, 2010. Για τη μεταβολή της θέσης του hip hop στην πολιτιστική ιεραρχία, βλ. Elafros, 2013.

ρεμπέτικο του μεσοπολέμου, στη μεταπολεμική συνάντηση με τη λογοτεχνία μουσική και τη μουσική βιομηχανία. Επιπλέον, ίδιοι ή ομόλογοι όροι μπορεί να αντιστοιχούν σε πολύ διαφορετικά περιεχόμενα: έτσι, ο διεθνούς χρήσης αγγλικός όρος «pop» (popular) δεν έχει την ίδια σημασία στις διαφορετικές κοινωνικο-πολιτισμικές συνάψεις όπου χρησιμοποιείται και, πολύ περισσότερο, δεν έχει το ίδιο περιεχόμενο με τους τοπικούς όρους που αποδίδουν την έννοια «λαϊκός». Τέλος, οι ερευνητές πρέπει να λάβουν υπόψη ότι οι προσλήψεις των διαφορετικών ειδών από τα άτομα δεν είναι πάντα οι ίδιες. Τα άτομα μπορεί να εννοούν διαφορετικούς μουσικούς ήχους όταν χρησιμοποιούν όρους όπως «ποπ», «ροκ» και «έθνικ». Οι πολιτισμικές αποχρώσεις των ειδών αποκαλύπτονται αποτελεσματικότερα μέσα από ιστορικές και εθνογραφικές έρευνες παρά μέσα από ποσοτικές. Παρ' όλα αυτά, οι ερευνητές πρέπει να τις λαμβάνουν υπόψη στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων και των ποσοτικών ερευνών, για παράδειγμα αποφεύγοντας να υπερτονίσουν την ενότητα προτύπων κατανάλωσης που δομούνται γύρω από είδη (π.χ. κλασική μουσική, πειραματικό θέατρο κ.λπ.), εφόσον η κατανάλωσή τους από διαφορετικές ομάδες και άτομα μπορεί να έχει σχετικά διαφορετικές κοινωνικές σημασίες.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, θεωρούμε ότι οι ερωτήσεις που αφορούν στην κατανάλωση ειδών δίνουν τη δυνατότητα για ασφαλέστερα συμπεράσματα συγκριτικά με ερωτήσεις που ζητούν από τους ερωτώμενους να αξιολογήσουν τα πολιτιστικά αγαθά (μέσα από τον χαρακτηρισμό τους ως ευχάριστων, κομψών, συγκινητικών κ.λπ.) ή να δηλώσουν τις γνώσεις τους για συγκεκριμένα πολιτιστικά αγαθά (τίτλους έργων και ονόματα καλλιτεχνών). Αυτό διότι μπορούμε εύλογα να δεχθούμε ότι τα είδη συγκροτούν σύστημα, με την έννοια ότι όταν ένα άτομο καταναλώνει κάποιο είδος είναι πιθανό να καταναλώνει και να απορρίπτει κάποια άλλα. Οι καταναλωτικές επιλογές των ατόμων σε επίπεδο ειδών οδηγούν στη δημιουργία προτύπων κατανάλωσης τα οποία αλληλοπροσδιορίζονται. Αντίθετα, η αναφορά σε αξιολογικές κρίσεις και συγκεκριμένα πολιτιστικά αγαθά (όπως εκείνη που συναντούμε στη *Διάκριση* και στις έρευνες που έχουν επηρεαστεί από αυτήν) ενέχει τον κίνδυνο της περιπτωσιολογίας και, για τον λόγο αυτό, καθιστά τις καταναλωτικές τυπολογίες επισφαλέστερες.

Μία από τις βασικότερες επιλογές που έχουν να κάνουν οι μελετητές της πολιτιστικής κατανάλωσης είναι το αν θα καταγράψουν τις προτιμήσεις ή την πραγματική συμμετοχή στις πολιτιστικές δρα-

στηριότητες (Bryson, 1996· Peterson, 2005· Yaish and Katz-Gerro, 2012· Chan and Goldthorpe, 2010). Η μελέτη των προτιμήσεων φαίνεται πολύ λογική επιλογή εφόσον ο στόχος είναι η διερεύνηση των γούστων. Οι μελετητές που εστιάζουν στις προτιμήσεις έχουν επίσης τη δυνατότητα να εξετάσουν όχι μόνο τα πολιτιστικά αγαθά που αρέσουν (likes) αλλά και αυτά που δεν αρέσουν (dislikes) στους ερωτώμενους. Η μελέτη της απαρέσκειας βασίζεται θεωρητικά στη θέση του Bourdieu ότι το γούστο είναι πριν από όλα αποστροφή (désœit) για τα γούστα των άλλων (Bourdieu, 1979, σελ. 60). Η πιο «κλασική» μελέτη σε αυτή την κατεύθυνση είναι αυτή της Bryson (1996) η οποία εξέτασε τις μουσικές προτιμήσεις στις ΗΠΑ και υποστήριξε ότι η παμφαγία της ανώτερης τάξης συναντά τα όριά της στην απόρριψη (dislike) του heavy metal, μουσικό είδος που απευθύνεται σε άτομα χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου. Η μελέτη των προτιμήσεων, ωστόσο, παρουσιάζει και σημαντικές αδυναμίες. Οι ερωτώμενοι μπορεί να απαντούν με κάποια «ευκολία», με την έννοια ότι η δήλωση προτίμησης για ένα πολιτιστικό αγαθό δεν σημαίνει απαραίτητα ενασχόληση με αυτό. Αυτός είναι πιθανώς ο λόγος για τον οποίο οι έρευνες που αφορούν τις προτιμήσεις εμφανίζουν μεγαλύτερα ποσοστά «παμφαγίας».²⁶ Επιπλέον, οι απαντήσεις επηρεάζονται από την αυτοεικόνα του ερωτώμενου και από την πιθανή διάθεσή του να δώσει απαντήσεις που θεωρεί ότι αρμόζουν στην κοινωνική του θέση και την εκπαίδευσή του (Peterson, 2005).

Οι ερωτήσεις που διερευνούν την καταναλωτική πρακτική μάς παρέχουν πληροφορία για επιλογές των ατόμων οι οποίες απαιτούν δέσμευση (López-Sintas and García-Álvarez, 2002· Peterson, 2005). Η επίσκεψη ενός μουσικού χώρου, ενός θεάτρου κ.λπ. απαιτεί προγραμματισμό και διάθεση πόρων (χρήματα, χρόνος, κοινωνικότητα) και, επιπλέον, δηλώνει δημόσια τις πολιτιστικές επιλογές ενός ατόμου. Μπορούμε, συνεπώς, να υποθέσουμε ότι, συγκριτικά με τις προτιμήσεις, οι πρακτικές έχουν πιο «αναγκαία» σχέση με τα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων, την επιρροή των οποίων επιδιώκουμε να εντοπίσουμε στις στατιστικές αναλύσεις. Από την άλλη, ένα βασικό μειονέκτημα της μελέτης της καταναλω-

26. Για παράδειγμα, στη μελέτη των Chan και Goldthorpe (2007) για την κατανάλωση μουσικής στην Αγγλία, οι δύο συγγραφείς παρουσιάζουν στοιχεία τόσο για τις προτιμήσεις όσο και για τις πρακτικές στο ίδιο δείγμα. Η παμφαγία είναι σαφώς πιο έντονη στα στοιχεία που αφορούν τις προτιμήσεις.

τικής πρακτικής είναι ότι οι ερωτώμενοι μπορεί να δυσκολεύονται να θυμηθούν με ακρίβεια τις επισκέψεις τους σε πολιτιστικούς χώρους σε χρονικό βάθος ενός ή δύο ετών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ότι, όπως στη μελέτη των προτιμήσεων, οι απαντήσεις τείνουν να επηρεάζονται από την εικόνα που έχει κάποιος για την πολιτιστική του ταυτότητα. Από αυτή την άποψη, όπως τονίζει ο Peterson (2005), οι διαφορές αξιοπιστίας των δύο προσεγγίσεων είναι μικρές και δεν είναι ο βαθμός «αντικειμενικότητας» που βαραινεί για την επιλογή της μίας από τις δύο.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι η καταναλωτική πρακτική δεν αποτελεί μια ευθεία έκφραση των επιθυμιών των ατόμων. Αυτό συμβαίνει διότι μπορεί να υπάρχουν περιορισμοί στη δυνατότητα των ατόμων να ικανοποιήσουν την επιθυμία τους για κατανάλωση κάποιου πολιτιστικού αγαθού (περιορισμένο εισόδημα, προβλήματα υγείας, προχωρημένη ηλικία, κατοικία μακριά από πολιτιστικές υποδομές κ.λπ., βλ. και Peterson, 2005, σελ. 265). Η ευαισθησία των στοιχείων για επισκέψεις λόγω αυτών των περιορισμών αποτελεί ένα πραγματικό μειονέκτημα το οποίο οδηγεί πιθανότατα στην απώλεια πληροφορίας για ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού, το οποίο όμως κάλλιστα μπορεί να έχει πολιτιστικές δραστηριότητες στο σπίτι (παρακολούθηση ταινιών, διάβασμα κ.λπ.). Αυτή η, από μια άποψη, *απώλεια* πληροφορίας εκφράζεται συνήθως με την εμφάνιση μιας μεγάλης ομάδας «ανεργών» καταναλωτών, κάτι που συμβαίνει και στην έρευνα που παρουσιάζεται εδώ. Πέραν αυτού, η κατανάλωση πολιτισμού σε εμπορευματοποιημένους χώρους της πόλης αποτελεί κυρίως πρακτική των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων κάτι που σημαίνει ότι, όταν μια έρευνα επικεντρώνει σε αυτήν, πιθανώς θα υποτιμήσει την κουλτούρα των εργατικών στρωμάτων η οποία καλλιεργείται περισσότερο σε άλλα πλαίσια (σπίτι, γιορτές).

Υπάρχει όμως και ένας ακόμη λόγος για τον οποίο οι επισκέψεις δεν αντανakλούν ευθέως τις ατομικές επιθυμίες, ο οποίος ωστόσο περισσότερο διευρύνει παρά περιορίζει τις δυνατότητες ερμηνείας των δεδομένων. Η καταναλωτική πρακτική από τη φύση της δεν καθορίζεται μόνον από τα ατομικά χαρακτηριστικά (γνώσεις, κλίσεις, εισόδημα), αλλά, σε σημαντικό βαθμό, και από τη λειτουργία των κοινωνικών σχέσεων. Η παρακολούθηση μιας θεατρικής παράστασης, μιας κινηματογραφικής ταινίας ή μιας συναυλίας είναι πολλές φορές αποτέλεσμα επιρροής από άλλο πρόσωπο ή αποφάσεων της παρέας (και των αντίστοιχων «συμβιβασμών» στο εσωτερικό της).

Σε ορισμένες περιπτώσεις ο καταναλωτής μπορεί να διατηρεί δίκτυα σχέσεων με αναφορά στον ίδιο το χώρο πολιτιστικής κατανάλωσης, ειδικά όταν τον επισκέπτεται συχνά.²⁷ Αυτό σημαίνει ότι η πληροφορία που παίρνουμε στην έρευνα δεν αφορά μόνο τις ατομικές ιδιότητες του ερωτώμενου αλλά και τα δίκτυα σχέσεων που εμπλέκονται στις καταναλωτικές του πρακτικές. Από την άποψη μιας κοινωνιολογίας του status το στοιχείο αυτό είναι πολύτιμο, καθώς αναμένουμε ότι το status επιδρά στην πολιτιστική κατανάλωση όχι μόνο μέσα από την ατομική συγκρότηση (το *habitus* με μπουρντιεϊκούς όρους) αλλά και μέσα από τη λειτουργία δικτύων ατόμων που έχουν παρόμοιες κοινωνικές θέσεις.

Ένα τελευταίο βασικό ερώτημα είναι κατά πόσον η σχέση πολιτιστικής κατανάλωσης/κοινωνικής διαστρωμάτωσης μπορεί να διερευνηθεί επαρκώς μέσα από την εξέταση των καταναλωτικών προτιμήσεων ή πρακτικών ή πρέπει να επεκταθούμε και στον τρόπο *πρόσληψης* των πολιτιστικών αγαθών από τα άτομα. Οι μελέτες των προτιμήσεων των καταναλωτών αντιμετωπίζουν το πρόβλημα ότι δεν φωτίζουν τους διαφορετικούς τρόπους κατανάλωσης των ίδιων πολιτιστικών αγαθών. Έτσι, δύο άτομα που δηλώνουν ότι προτιμούν την κλασική μουσική μπορεί να την καταναλώνουν με διαφορετικό τρόπο, π.χ. μέσα από το ραδιόφωνο ή την επίσκεψη σε κάποιον συναυλιακό χώρο υψηλού κύρους. Οι μελέτες πολιτιστικής συμμετοχής εξουδετερώνουν σε έναν αρκετά ικανοποιητικό βαθμό τις διαφορές των *μέσων* διά των οποίων λαμβάνει χώρα η κατανάλωση, καθώς επικεντρώνουν σε ένα από αυτά (επίσκεψη σε πολιτιστικούς χώρους). Βέβαια, και πάλι οι ομαδοποιήσεις που χρησιμοποιούνται για τη διατύπωση των ερωτήσεων μπορεί να συγκαλύπτουν σημαντικές διαφορές (π.χ. ο όρος «μουσική σκηνή» μπορεί να περιλαμβάνει αρκετά διαφορετικούς χώρους από πλευράς αισθητικής, κύρους και οικονομικού κόστους).

Σχετικά με την πρόσληψη των πολιτιστικών αγαθών, οι θεωρητικές διαμάχες έχουν δώσει ιδιαίτερη σημασία στη διαφορετική ικανότητα των ατόμων να αποκωδικοποιούν το ίδιο πολιτιστικό περιεχόμενο (βλ. ιδιαίτερα Holt, 1997). Πρόκειται για ζητήματα που

27. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της επίσκεψης στους διάφορους πολιτιστικούς χώρους εκφράζεται και σε ένα πιο αφηρημένο επίπεδο. Η πελατεία των πολιτιστικών χώρων (ο «κόσμος» τους) είναι ένα από τα κριτήρια στη βάση των οποίων οι καταναλωτές επιλέγουν αν θα τους επισκεφθούν ή όχι.

αφορούν εξίσου τις μελέτες προτιμήσεων και τις μελέτες πολιτιστικής συμμετοχής. Για να μείνουμε στο παράδειγμα της κλασικής μουσικής, δύο άτομα που την προτιμούν ή επισκέπτονται τον ίδιο χώρο για να την ακούσουν δεν έχουν απαραίτητα τις ίδιες γνώσεις για να την κατανοήσουν τεχνικά, να τοποθετήσουν τα ακούσματα στην ιστορία του είδους κ.λπ. Οι καταναλωτές μπορούν να προσεγγίζουν με βάση διαφορετικές γνώσεις μαν ολόκληρη κατηγορία αγαθών: στο θέατρο και τον κινηματογράφο η πλειονότητα των καταναλωτών έχει γνώσεις που αφορούν τους ηθοποιούς, ενώ τα άτομα με πιο ειδικές γνώσεις γνωρίζουν περισσότερα για τους σκηνοθέτες και το κείμενο (θεατρικό έργο, σενάριο). Επίσης, άτομα που καταναλώνουν το ίδιο πολιτιστικό αγαθό μπορεί να του αποδίδουν πολύ διαφορετικό νόημα ή αξία: ένα άτομο μπορεί να ταυτίζεται με τις αξίες που εκφράζει ένα κατώτερου κύρους αγαθό (π.χ. μια ταινία δράσης) ή μπορεί να το καταναλώνει αποστασιοποιημένα («για πλάκα») και κατά παρέκκλιση των «κανονικών» του γούστων.

Το ζήτημα της πρόσληψης των πολιτιστικών αγαθών μπορεί να έχει σημαντικές επιπτώσεις στην ερμηνεία των προτύπων πολιτιστικής κατανάλωσης. Για παράδειγμα, οι Warde et al. (2007), υπερασπιζόμενοι το οικοδόμημα του Bourdieu, αμφισβήτησαν τη σημασία της «παμφαγίας» και υποστήριξαν ότι πρόκειται για απλό στατιστικό επιφαινόμενο, καθώς τα άτομα με τα οποία διεξήγαγαν ημι-δομημένες συνεντεύξεις στο ΗΒ δεν φάνηκαν να αναγνωρίζουν στην παμφαγία κάποια συνεκτική αισθητική ή κοινωνικο-πολιτισμική σημασία. Ο Gans διέκρινε τους διαφορετικούς τύπους κουλτούρας (υψηλή, υψηλή-μεσαία, χαμηλή-μεσαία, χαμηλή) εν πολλοίς βάσει της ποιότητας και του χαρακτήρα της πρόσληψης των πολιτιστικών αγαθών. Στο πλαίσιο της υψηλής κουλτούρας, η αξιολόγηση των πολιτιστικών έργων γίνεται από τη σκοπιά και την προβληματική των *δημιουργών* (έμφαση στη διαδικασία της παραγωγής των έργων) οι οποίοι, μαζί με τους περί αυτών χρήστες/καταναλωτές υψηλής μόρφωσης, αποτελούν και το βασικό κοινό της εν λόγω κουλτούρας. Η ανώτερη-μεσαία κουλτούρα αντανακλά τις αξίες της αντίστοιχης κοινωνικής τάξης (π.χ. την έμφαση στην ικανότητα των ατόμων να επιτυγχάνουν στόχους σε μαν ανταγωνιστική κοινωνία). Επίσης, παρότι δανείζεται τους δημοφιλέστερους δημιουργούς της υψηλής κουλτούρας, αδιαφορεί για τους πειραματισμούς και τις καινοτομίες της. Κατεβαίνοντας στην πολιτιστική ιεραρχία, πάντοτε σύμφωνα με τον Gans, συναντούμε την κατώτερη-μεσαία κουλτούρα που

επικεντρώνεται στα προβλήματα και τις αξίες των «συνηθισμένων» ανθρώπων (ακεραιότητα, οικογένεια κ.λπ.) ενώ η χαμηλή κουλτούρα σε ακόμη πιο παραδοσιακές αξίες (όπως ο έντονος διαχωρισμός των δύο φύλων).

Το ζήτημα της πρόσληψης, όμως, είναι ακόμη σημαντικότερο για την ερμηνεία των περιπτώσεων όπου άτομα διαφορετικής κοινωνικής θέσης μοιράζονται τα ίδια γούστα ή καταναλώνουν τα ίδια πολιτιστικά αγαθά. Η στάση που κρατά ο μελετητής απέναντι στο ζήτημα της πρόσληψης σε αυτές τις περιπτώσεις μπορεί να είναι καθοριστική για την ερμηνεία του συνόλου της δομής της κουλτούρας. Ο Gans (1974, σελ. 71-72) διευκρινίζει ότι οι κουλτούρες και οι κοινωνικές τάξεις δεν αποτελούν περίκλειστα συστήματα, όπου μία τάξη θα αντιστοιχούσε απαραίτητα σε μία κουλτούρα. Αυτό συμβαίνει διότι υπάρχουν φαινόμενα «δρασκελισμού» (straddling), δηλαδή περιπτώσεις όπου άτομα κάποιας συγκεκριμένης κοινωνικής θέσης συμμετέχουν σε κουλτούρες που αντιστοιχούν σε ανώτερο ή κατώτερο στρώμα. Για το λόγο αυτόν υποστηρίζει ότι η τυπολογία των κατηγοριών κουλτούρας πρέπει να ιδωθεί σαν αναλυτικό εργαλείο και όχι σαν ακριβής ρεαλιστική περιγραφή της πραγματικότητας. Η στάση του Bourdieu στο ίδιο ζήτημα είναι πιο καθοριστικής σημασίας για το μοντέλο του. Ο Bourdieu είδε στους μηχανισμούς πρόσληψης ένα ακόμη επίπεδο στο οποίο οικοδομούνται οι ταξικές σχέσεις στην πολιτιστική κατανάλωση. Ο τρόπος όμως με τον οποίο ερμήνευσε την πρόσληψη τον οδήγησε, αντίθετα με τον Gans, στο να ακυρώσει τη σημασία των φαινομένων «δρασκελισμού» για τη συνολική δομή της κουλτούρας. Είδε την κατανάλωση υψηλής κουλτούρας από τα μικροαστικά στρώματα ως μια φτωχή απομίμηση των αστικών συνθηκών, καθώς οι μικροαστοί δεν διαθέτουν ούτε τις γνώσεις ούτε τα συμπεριφορικά χαρακτηριστικά (φυσικότητα, αποστασιοποίηση) των αστών. Αντίστοιχα, η κατανάλωση αγαθών κατώτερης στάθμης από μέλη της αστικής τάξης, όταν συμβαίνει, δεν γίνεται παρά συγκαταβατικά, με τρόπο που επιβεβαιώνει εμμέσως την πολιτιστική ανωτερότητά τους. Με τον τρόπο αυτό ο Bourdieu υποβάθμισε τη σημασία των φαινομένων «δρασκελισμού»: τελικά, κατά τον Γάλλο κοινωνιολόγο, στην πραγματικότητα και όχι μόνο αναλυτικά, κάθε τάξη έχει την κουλτούρα της – οι αποκλίσεις απλώς επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Ο Bourdieu οδηγήθηκε σε αυτή τη θέση γιατί δεχόταν ότι τα αγαθά μετατρέπονται σε σημεία διάκρισης ή χυδαιότητας, αποκτούν δηλαδή κοινωνικο-πολιτισμική σημασία, μόνο μέσα από

τις αναπαραστάσεις που εκπέμπουν οι πρακτικές και οι ιδιότητες των ατόμων και των ομάδων (Bourdieu, 1979, σελ. 563). Σε αυτό το σημείο, όπως και γενικότερα στο έργο του, ο Bourdieu επιχειρήσε να υπερβεί την αντίθεση δομοσμού/θεωρίας συμβολικής διάδρασης και να συγκεράσει στοιχεία και από τις δύο σχολές σκέψης. Η γενικότερη ιδέα είναι ότι η αντικειμενική πραγματικότητα των κοινωνικών ανισοτήτων, όπως προκύπτει από τις υλικές συνθήκες, προέχει των αναπαραστάσεών της· ταυτόχρονα, όμως, η αντικειμενική πραγματικότητα δεν επενεργεί παρά μόνο δια μέσου των αναπαραστάσεων, οι οποίες αναδιπλασιάζουν τις επιπτώσεις της ανισότητας κυρίως μέσα από τη συσκότιση των γενεσιουργών της αιτίων (στη *Διάκριση* υπάρχουν πολλές σχετικές αναφορές, βλ. ειδικά Bourdieu, 1979, σελ. 271-272, 561-564). Δεν διαφωνούμε ως προς τη σημασία των αναπαραστάσεων για τη διαμόρφωση του κοινωνικο-πολιτισμικού περιεχομένου της κατανάλωσης. Ωστόσο, θεωρούμε ότι ο τρόπος με τον οποίο εφάρμοσε την αντίληψη αυτή ο Bourdieu στη μελέτη της πολιτιστικής κατανάλωσης αλλοιώνει τη δομή της κουλτούρας, υποβαθμίζοντας ένα βασικό της χαρακτηριστικό, δηλαδή τη μερική αλληλεπικάλυψη κατηγοριών κουλτούρας και του κοινού τους.

Η θέση μας στο ζήτημα αυτό είναι ότι πρέπει να γίνει σεβαστή η διαφορετική σημασία της κατανομής των πρακτικών και της πρόσληψης. Αν και στον εμπειρικό κόσμο πρακτικές και προσλήψεις λειτουργούν ταυτόχρονα, μπορούμε να δεχθούμε ότι από *αναλυτική* άποψη οι πρακτικές προηγούνται και είναι σημαντικότερες από την πρόσληψη στις διαδικασίες πολιτιστικής κατανάλωσης: η συμβολή της πολιτιστικής κατανάλωσης στη διάκριση ή τον συντονισμό των κοινωνικών τάξεων εξαρτάται πριν από όλα από την ύπαρξη κοινών πλαισίων δράσης και, μόνο στη συνέχεια, από τους τρόπους υποκειμενικής κατανόησης αυτής της δράσης. Σε αυτή τη βάση μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η μελέτη της κατανομής των πρακτικών αποκαλύπτει τα *βασικά πρότυπα και, ως εκ τούτου, τη δομή της κουλτούρας*. Η μελέτη της πρόσληψης αποκαλύπτει *επιμέρους περιπτώσεις*, οι οποίες υπάγονται στα βασικά πρότυπα. Η συνεπής εφαρμογή αυτής της ιδέας επηρεάζει σημαντικά τα συμπεράσματα της έρευνας. Η έρευνα στην Αθήνα εντόπισε ένα «άνωτερο» πρότυπο κατανάλωσης, η ένταξη στο οποίο αυξάνεται όσο ανερχόμαστε στην κοινωνική ιεραρχία. Από μια μπουρντιεϊκή οπτική, η κυρίαρχη κουλτούρα θα αντιπροσωπεύονταν από ένα μόνο μέρος αυτού του προτύπου, αυτό που αντιστοιχεί στην ανώτερη τάξη και στους

ιδιαίτερους τρόπους πρόσληψής της. Η τυχόν συμμετοχή των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων στο ανώτερο πρότυπο θα ερμηνεύονταν ως μιμητική ή ελλειμματική. Από μιαν άλλη οπτική, όμως, που συνάδει περισσότερο με τα εμπειρικά ευρήματα και αποφεύγει το σκόπελο του εμφανούς ελιτισμού της διάκρισης μεταξύ «αυθεντικής» υψηλής και «μεσαίας» υψηλής κουλτούρας, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι η ανώτερη κουλτούρα *δεν είναι μονοπώλιο της αστικής τάξης* και ότι η ταξικότητα στην κατανάλωσή της εκφράζεται κατ' ουσία *πιθανοκρατικά* (όσο ανώτερη η κοινωνική θέση, τόσο περισσότερες πιθανότητες κατανάλωσης υψηλής κουλτούρας).²⁸ Ακόμη σημαντικότερες είναι οι συνέπειες στην ερμηνεία του έτερου πόλου της αθηναϊκής πολιτιστικής δομής: του «λαϊκού» προτύπου. Παρατηρήθηκε ότι το «λαϊκό» πρότυπο κατανάλωσης (ταινίες δράσης και κωμωδίες, επιθεώρηση στο θέατρο, λαϊκή μουσική κ.λπ.) στην Αθήνα έχει, σε μεγάλο βαθμό, *διαταξικό* χαρακτήρα, δηλαδή αφορά σε σημαντικά ποσοστά όλες τις κοινωνικές τάξεις, με τη μερική εξαίρεση των ανειδίκευτων εργατών που απέχουν κατά κανόνα από τη δημόσια πολιτιστική κατανάλωση. Αν λάβουμε υπόψη την πρόσληψη των ποικίλων πολιτιστικών αγαθών του λαϊκού προτύπου, ασφαλώς θα βρούμε σημαντικές διαφορές ανάμεσα σε περισσότερο ή λιγότερο μορφωμένα ή εύπορα άτομα (ταυτίσεις, αποστασιοποιήσεις, συγκαταβάσεις κ.λπ.). Αυτό, όμως, δεν αλλάζει το βασικό γεγονός της ύπαρξης ενός διαταξικού, κοινού πολιτιστικού προτύπου. Αν παραβλέψουμε την ενότητα του προτύπου αυτού και το αναγάγουμε στις υποκουλτούρες οι οποίες προκύπτουν εν μέρει από τους διαφορετικούς τρόπους πρόσληψης, τότε παραγνωρίζουμε ένα δομικό χαρακτηριστικό της κουλτούρας καθώς και τον ιδιαίτερο ρόλο που

28. Είναι εξίσου σημαντικό να επισημανθεί ότι η ιδιαίτερη έμφαση στις διαφορές της πρόσληψης ως στοιχείο που διακρίνει τις μεγάλες ομάδες πολιτιστικής κατανάλωσης καταλήγει συχνά σε εσφαλμένο κυκλικό συλλογισμό ή και απλή ταυτολογία. Ένα κοινωνικό στρώμα με συγκεκριμένο πολιτισμικό κεφάλαιο προφανώς προσλαμβάνει, θεωρεί, σχολιάζει κ.λπ. με διαφορετικό τρόπο τα πολιτιστικά προϊόντα σε σύγκριση με ένα άλλο με υποδεέστερους πολιτισμικούς πόρους. Συχνά, ως συνέπεια, προσδιορίζεται ως ξεχωριστή καταναλωτική ομάδα *λόγω της διαφορετικής πρόσληψης*. «Η τάξη», υποστήριζε ο Bourdieu στη *Διάκριση*, «ορίζεται τόσο από την πρόσληψη του είναι της όσο και από το είναι της», δηλαδή τόσο από τη συμβολική σημασία της κατανάλωσης όσο και από τη θέση στις σχέσεις παραγωγής (Bourdieu, 1979, σελ. 564). Το αποτέλεσμα είναι ότι, ουσιαστικά *εξ ορισμού*, έχουμε μιαν αντιστοίχιση ένα-προς-ένα μεταξύ κοινωνικού στρώματος και κουλτούρας.

φαίνεται να παίζει στις σημερινές κοινωνικές συνθήκες στον *συντονισμό* (και όχι στη διάκριση) των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων (βλ. και Erickson, 1996).

Οι επιμελητές

Δημήτρης Εμμανουήλ
 Ρωξάνη Καυταντζόγλου
 Νίκος Σουλιώτης

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Bauman, Z. (2007). *Consuming life*. Cambridge: Polity. *Ζωή για κατανάλωση* (μτφ.). Αθήνα: Πολύτροπον.
- Bourdieu, P. (2003). *Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης* (μτφ.: Κ. Καψαμπέλη και Ν. Παναγιωτόπουλος). Αθήνα: Πατάκης.
- Μποζίνης Ν. (2010). «Σαν τοπίο του βυθού»: Η Αμερικανική μουσική στην Ελλάδα, 1954-2000. Στο Ε. Μαραγκού και Θ. Τσιμπούκη, *Η δική μας Αμερική. Η Αμερικανική κουλτούρα στην Ελλάδα* (σελ. 261-305). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Οικονόμου, Α. (2005). Ρεμπέτικα, λαϊκά και σκυλάδικα: όρια και μετατοπίσεις στην πρόσληψη της λαϊκής μουσικής του 20ού αιώνα. *Δοκίμης*, 13-14, σελ. 361-398.
- Πιζάνιας, Π. Θ. (2014). *Η Ιστορία των Νέων Ελλήνων: Από το 1400ς. έως το 1820*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Weber, M. (2005). *Οικονομία και κοινωνία, τόμος 1. Κοινωνιολογικές έννοιες*. Μετάφραση-Εισαγωγή-Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας. Αθήνα: Σαββάλας.

Ξενόγλωσση

- Bennett, T. (2007). Habitus clivé: Aesthetics and politics in the work of Pierre Bourdieu. *New Literary History*, 38, pp. 201-228.
- Bennett, T., Savage, M. et al. (2009). *Culture, class, distinction*. London: Routledge.
- Blau, P. and Duncan, O. D. (1967) *The American occupational structure*. New York: John Wiley & Sons.
- Bourdieu, P. et Darbel, A. (1966). *L'amour de l'art. Les musées européens et leurs public*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1989). *La Noblesse d'État. Grandes écoles et esprit de corps*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (2003). *Méditations pascaliennes*. Paris: Éditions du Seuil.
- Bourdieu, P. (2004). *Esquisse pour une auto-analyse*. Paris: Éditions Raisons d'Agir.
- Breen, R. (2005). Foundations of class analysis in the Weberian tradition. In E. O. Wright (ed.), *Approaches to class analysis* (pp. 31-50). Cambridge: Cambridge U.P.

- Bryson, B. (1996). «Anything but heavy metal»: Symbolic exclusion and musical dislikes. *American Sociological Review*, 61 (5), pp. 884-899.
- Chan, T. W. and Goldthorpe, J. H. (2004). Is there a status order in contemporary British society? Evidence from the occupational structure of friendship. *European Sociological Review*, 20, (5), pp. 383-401.
- Chan, T. W. and Goldthorpe, J. H. (2007). Social stratification and cultural consumption: music in England. *European Sociological Review*, 23 (1), pp. 1-19.
- Chan, T. W. (ed.) (2010). *Social status and cultural consumption*. Cambridge: Cambridge U.P.
- Chan, T. W. and Goldthorpe, J. H. (2010). Social stratification of cultural consumption across three domains: music; theatre, dance and cinema; and the visual arts. In T. W. Chan (ed.), *Social status and cultural consumption* (pp. 204-231). Cambridge: Cambridge University Press.
- Coulangeon, P. (2011). *Les métamorphoses de la distinction. Inégalités culturelles dans la France d'aujourd'hui*. Paris: Grasset.
- Daenekindt, S. and Roose, H. (2014). Social mobility and cultural dissonance. *Poetics*, 42, pp. 82-97.
- Elafros, A. (2013). Greek hip hop: Local and translocal authentication in the restricted field of production. *Poetics*, 41, pp. 75-95.
- Erickson, B. (1996). Culture, class and connections. *American Journal of Sociology*, 102 (1), pp. 217-251.
- Featherstone, M. (1991). *Consumer culture and postmodernism*. London: Sage.
- Gans, H. J. (1974). *Popular culture and high culture: An analysis and evaluation of taste*. New York: Basic Books.
- Ganzeboom, H. B. G. and Treiman, D. J. (2003). Three internationally standardised measures for comparative research on occupational status. In J. H. Hoffmeyer-Zlotnik and C. Wolf (eds), *Advances in Cross-National Comparison: A European Working Book for Demographic and Socio-Economic Variables*. (chapter 9, pages 159-193), New York: Kluwer Academic Press.
- Hauser, R. M. and Warren, J. R. (1997). Socioeconomic Indexes of Occupational Status: A review, update and critique. In A. Raftery (ed.), *Sociological Methodology* (pp. 177-298). Cambridge, UK: Blackwell.
- Holt, D. B. (1997). Distinction in America? Recovering Bourdieu's theory of taste from its critics. *Poetics*, 25, pp. 93-120.
- Lahire, B. (2006). *La culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi*. Paris: La Découverte.
- Lahire, B. (2008). The individual and the mixing of genres: Cultural dissonance and self-distinction. *Poetics*, 36, pp. 166-188.
- Laumann, E. O. (1966). *Prestige and Association in an Urban Community*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Levine, L. W. (1988). *Highbrow/Lowbrow: The emergence of cultural hierarchy in America*. Cambridge: Harvard University Press.
- López-Sintas, J. and García-Álvarez, E. (2002). Omnivores show up again: the segmentation of cultural consumers in Spanish social space. *European Sociological Review*, 18, pp. 353-368.
- Peterson, R. and Simkus, A. (1992a). How musical tastes mark occupational status groups. In M. Lamont and M. Fournier, *Cultivating differences. Symbolic boundaries and the making of inequality* (pp. 152-186). Chicago and London: the University of Chicago Press.
- Peterson, R., 1992, Understanding audience segmentation: From elite and mass to omnivore and univore *Poetics*, 21, pp. 243-258.

- Peterson, R. and Kern, R. M. 1996, Changing highbrow taste: From snob to univore, *American Sociological Review*, 61 (5), pp. 900-907.
- Peterson, R., 2005, Problems in comparative research: The example of omnivorousness, *Poetics*, 33, pp. 257-282.
- Reeves, A. (2015). Neither Class nor Status: Arts Participation and the Social Strata. *Sociology*, 49 (4), 624-642.
- Rose, D. and Harrison, E. (2007). The European socio-economic classification: A new class schema for European Research. *Societies*, 9 (3), pp. 459-490.
- Rose, D. and Harrison, E. (eds) (2010). *Social class in Europe: An introduction to the European socio-economic classification*. London: Routledge.
- Rubin, J. S. (1992). *The making of Middlebrow Culture*. Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press.
- Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Li, Y., Hjellbrekke, J., Le Roux, B., Friedman, S. and Miles, A. (2013). A new model of social class: Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, DOI: 10.1177/0038038513481128 (ηλεκτρονική προδημοσίευση).
- Van Eijck, K. (1999). Socialization, education, and lifestyle: How social mobility increases the cultural heterogeneity of status groups. *Poetics*, 26, pp. 309-328.
- Warde A., Wright D. and Gayo-Cal M. (2007). Understanding cultural omnivorousness: Or the myth of the cultural omnivore. *Cultural Sociology*, 1 (2), pp. 143-164.
- Weber, M. (2010). The distribution of power within the community: Classes, stände, parties. *Journal of Classical Sociology*, 10 (2), pp. 137-152 [Translated by Dagmar Waters et al., πρώτη έκδοση 1921].
- Weininger, E. B. (2005). Foundations of Pierre Bourdieu's class analysis. In E. O. Wright, (ed.), *Approaches to class analysis* (pp. 82-118). Cambridge: Cambridge U. P.
- Yaish, M. and Katz-Gerro, T. (2012). Disentangling «cultural capital»: The consequences of cultural and economic resources for taste and participation. *European Sociological Review*, 28 (2), pp. 169-185.

